

Аляксандр Цвікевіч: палітык і вучоны

З другой паловы XVI ст., якое гістарыёграфы схільныя называць «залатым векам» у гісторыі Беларусі, нашы далёкія продкі падлеглі моцнаму ўплыву заходняй, каталіцкай канфесіі і пачалі паланізавацца. Перш-наперш паланізацыі паддаліся вярхі, знатныя роды. Услед за элітай пачала польшчыцца шляхта, месцічы. Пазней, пачынаючы з XIX ст., беларусы трапілі пад планавую дзяржаўную русіфікацыю праз школу, аказаную праваслаўную царкву, войска. У выніку дэнацыяналізацыі вышэйшага і сярэдняга станаў грамадства па прычыне знешніх чыннікаў беларус на сваёй спрадвечнай зямлі, у родным доме, жыў, паводле прыслоўя, як «ні госць, ні гаспадар». Працэс фармавання нацыі гаварыўся, запавольваўся.

Праўда, знакі ўнутранага духоўнага жыцця беларусы падавалі і ў часы, здавалася б, зусім палітычна глухія.

Так, са зброяй у руках ды палымным публіцыстычным словам «Мужыцкай праўды» ў 60-х гадах XIX ст. паўсталі на абарону долі, гістарычнага лёсу беларускага народа рэвалюцыйныя дэмакраты на чале з Кастусём Каліноўскім.

У 80-я гады XIX ст. тэарэтычна ідэнтыфікавалі беларускі этнас як самадастатковы, абгрунтавалі яго права на перспектыўнае нацыянальнае развіццё народнікі-«гоманаўцы»¹. А ў 90-я гады таго ж стагоддзя заклікаў беларусаў да самапашаны як народ, годна бараніў ад паняверкі мужыцкі адвакат, паэт-дэмакрат Францішак Багушэвіч («мова нашая ёсць такая ж людская і панская, як і французская альбо нямецкая»). Але толькі пачатак XX ст., крызіс расійскага царызму, спароджаны рэвалюцыйным брэджэннем мас імперыі, даў беларусам шанц на станаўленне як нацыі.

Маладыя беларусы пачалі не толькі марыць аб пабудове *Беларускага дому*, метафарычнага эквіваленту дзяржаўнасці свайго народа, але і здзейснілі першыя крокі на шляху рэальнага

---

¹ Публицистика белорусских народников: нелегальные издания белорусских народников (1881–1884) / Сост. С.Х. Александрович, И.С. Александрович. Минск, 1983.

ажыццяўлення беларускай нацыянальнай ідэі. Яшчэ ў 1903 г. імі была падпольна заснавана першая беларуская палітычная партыя², пасля створаны нацыянальны перыядычны друк, арганізаваны беларускія кніжныя выдавецкія суполкі ў Пецярбурзе, Вільні, Менску. Знятая забарона з беларускага друкаванага слова дзейсна паспрыяла раскрыццю яго мастацкіх магчымасцей. Імкліва пачала ўздымацца, расці, закрасавала першароднымі талентамі найноўшая беларуская літаратура. Ажывала, разнавольвалася беларускае слова на сцэне тэатра Ігната Буйніцкага ды вандроўнага тэатра Уладзіслава Галубка.

Грымнула Першая сусветная вайна. Абрынула безліч пакут на народы. На поўную меру зведала іх жыхарства Заходняя Беларусь. Там тры гады стаяў расійска-германскі фронт, а сельнікі цэлага краю мусілі сысці ў бежанства.

Неўзабаве, у лютым 1917 года рэвалюцыя нарэшце зрынула больш чым трохсотгадовую дэспатыю царскай дынастыі Раманавых. Расія стала адной са свабодных краін свету. Праўда, ненадоўга. Аднак у вясну–лета 1917 года вялізная краіна перажывала перыяд грамадска-палітычнай эйфарыі. Палітычныя партыі выйшлі з падполля. З Сібіры пад трыумфальную музыку, спатыканыя на вакзалах, вярталіся палітзняволеныя, з ходу ўключаючыся ў грамадскае жыццё. Народы імперыі, якая хацела і надалей ёю заставацца, атрымалі магчымасць парупіцца пра свой лёс, лідары іх – прыкласці намаганні, каб дамагчыся нацыянальнай дзяржаўнасці, уласнага дому кожны для свайго народа. Беларускі рух, які з «нашаніўскіх» часоў атрымаў найменне «адраджэнне», стрыманы вайною, пачаў набіраць дынаміку.

Беларуская сацыялістычная грамада правяла трэці з’езд, актыўна гуртуючы ў сваіх радах, акрамя інтэлігенцыі месцічаў, вайскоўцаў. Восенню 1917-га адзін за другім прайшлі з’езды беларусаў-вайскоўцаў Заходняга, Паўночнага, Паўднёва-Заходняга і Румынскага франтоў.

У кастрычніку на з’ездзе вайскоўцаў Заходняга фронту з удзелам дэлегатаў ад Паўночнага і Паўднёвага франтоў была абрана Цэнтральная беларуская вайсковая рада, пастаўлена задача

---

² Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. Выд. 2-е. Вільня–Беласток, 2010. С. 130–132.

стварэння беларускіх нацыянальных вайсковых частак у складзе расійскай арміі з мэтай абароны цэласнасці зямель Беларусі.

Утвораная ў ліпені 1917 г. Рада беларускіх арганізацый у кастрычніку была рэарганізавана ў Вялікую беларускую раду, якая разам з Беларускамі абласнымі камітэтамі пры Усерасійскім Савеце сялянскіх дэпутатаў у снежні склікала ў Менску прадстаўнічы Першы Усебеларускі з'езд³.

Але гэтым часам палітычная сітуацыя ў Расіі кардынальна памянялася.

Бальшавікам пасля першай, няўдалай спробы ў ліпені захапіць уладу, у кастрычніку ўдалося шляхам узброенага паўстання скінуць кааліцыйны Часовы ўрад, усталяваць дыктатуру, больш жорсткую, чым царскі абсалютызм.

Расійская дэмакратыя ў вызначальны, гістарычны момант аказалася няздольнай супрацьстаяць крайнім радыкалам, захаваць заваёвы Лютаўскай дэмакратычнай рэвалюцыі.

У сваім імкненні да суверэннасці палітычна больш арганізаваныя фіны, літоўцы, латышы, эстонцы, азербайджанцы, армяне, грузіны ў міжчасці паміж Лютаўскай рэвалюцыяй і бальшавіцкім пераваротам паспелі заклаці падваліны ўласнай дзяржаўнасці. Беларускі ж рух аказаўся аб'ектыўна слабейшы – пазней прагнуліся. Меўся яшчэ і суб'ектыўны фактар спазнення беларусаў, што дазволіла ў краі перахапіць уладу левым радыкалам, прыхільнікам ідэі сусветнай пралетарскай рэвалюцыі, шчодро закінутай у Беларусь франтамі Першай сусветнай вайны.

Арганізаваны імі Савет народных камісараў Заходняй вобласці і фронту не прызнаваў за беларусамі этнічнай самадастатковасці, права іх на суверэнітэт, пачуваўся адзіным і законным гаспадаром на беларускай зямлі. Натуральна, у з'ездзе беларусаў, зборы ў Менску прадстаўнікоў самога беларускага народа не без падстаў убачыў рэальнага саперніка свайму самаўладству.

У спрэчцы за ўладу на Беларусі з дэпутатамі Усебеларускага з'езда, якія, канешне ж, імкнуліся ўтварыць краёвы орган кіраўніцтва на аўтаномных пачатках, у камісараў Заходняй вобласці меўся толькі адзін аргумент – сілавы. І яны скарысталіся з яго напоўніцу: лідары беларускага руху, так бы мовіць, у сябе дома

---

³ Рудовіч С. Час выбару: праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск, 2001.

атрымалі жорсткі тактычны ўрок. Як мінімум маглі падстрахаваць свой адказны форум аружна. Не паспелі ці наогул не здолелі перавесці ў Менск тры беларускія палкі, сфармаваныя з дазволу камандавання расійскай арміі на Румынскім фронце.

А з'езд абыцаў стаць падзеяй гістарычнага значэння, на ім у ходзе работы выпрацоўвалася практычна стратэгія і тактыка беларускага нацыянальнага руху, скіраваныя на здабыццё ўласнай дзяржаўнасці.

Палітычная сітуацыя тым часам была вельмі складаная. Улада ў Беларусі фактычна была ўжо прыўлашчана камісарамі Заходняй вобласці і фронту, як пазіцыянавалі сябе бальшавікі.

У раёне Рэчыцы–Бабруйска з ліпеня 1917 года дыслакаваліся польскія вайсковыя фарміраванні, 1-ы корпус генерала Доўбар-Мусніцкага.

Над Беларуссю рэальна навісала пагроза быць падзеленай паміж паўставалымі да дзяржаўнага жыцця суседнімі народамі.

Востра стаяла праблема рээвакуацыі паўтара мільёна беларускіх бежанцаў, выкінутых сусветнай вайною ў Расію. Побач з задачамі арганізацыі краёвай улады, стварэння беларускага войска, пасылкі беларускай дэлегацыі на мірныя перагаворы і інш. стаяла і бежанскае пытанне. З дакладам на I Усебеларускім з'ездзе выступіў Аляксандр Цвікевіч, прадстаўнік Беларускай народнай грамады, створанай у Маскве ў 1917 годзе.

Праблема бежанства была для Аляксандра Цвікевіча жыццёва блізкай, можна сказаць, асабістай.

Маладому адвакату з Берасця давялося практычна займацца ёю з лета 1915 года, калі расійская армія пад напорам аўстра-германскіх войскаў вымушана была адступаць. З ёю разам – было на тое ўладнае распараджэнне – вырушыла на ўсход сем'ямі жыхарства краю. Гэта нагадвала біблейскі зыход. Клопат аб вялізным народным бедстве, бежанскай стыхіі дзяржава скінула на земствы, саюзы гарадоў. Аляксандр Цвікевіч разам з мясцовай інтэлігенцыяй у родным Берасці, затым Кобрыне стараліся штось арганізаваць, дапамагчы ў бязладдзі зыходу. Драму ўцекачоў, выгнанцаў з роднай зямлі, ён востра адчуў, працуючы ў Туле ў Камітэце помачы ахвярам вайны.

Далучанасць да грамадскай справы, да клопату пра народ у бядзе спараджала пачуццё адказнасці за яго будучыню, вяло да роздуму над ягоным гістарычным лёсам. На Усебеларускім

форуме Аляксандар Цвікевіч быў адным з актыўных, дзейных яго ўдзельнікаў. Браў слова ў дыскусіі наконт мэты і задач з'езда, што прадвырашала парадак дня яго работы. Услед за генералам Алексіеўскім і іншымі прыспешваў распачынаць яго рэальную працу, зачытаў рэзальцыю аб парадку дня, прынятую камісіяй. Узначаліў адну з васьмі фракцый з'езда – «Бежанства і апекі». Паспеў выступіць з дакладам па пытанні аб бежанцах, якое стаяла другім у парадку работы з'езда, абазначыў канкрэтныя меры па яго вырашэнні. Праяўляў сябе гарачым прыхільнікам самавызначэння Беларусі. Дэлегаты жыва рэагавалі на яго рэплікі тыпу:

Большевики понимают самоопределение очень оригинально: «Без моего повеления ничего не может быть. Мы вас самоопределим»⁴.

На жаль, іранічны досціп А. Цвікевіча аказаўся сумным прароцтвам для беларусаў. Учынены над удзельнікамі Усебеларускага з'езда гвалт не спыніў іх на шляху барацьбы за самавызначэнне Беларусі, здабыццё яе дзяржаўнасці. Выканаўчы камітэт Савета з'езда ў рэпрэсіўных абставінах распачаў працу над выкананнем яго рэзальцыяў. У рашэннях жа з'езда прадугледжваўся шырокі план дзеянняў, актуальных на часе. А час быў лёсавызначальны, у вышэйшай меры адказны. Бліжэйшыя і далейшыя народы-суседзі беларусаў бралі лёс у свае рукі. У снежні 1917-га, калі ў Менску распараджэннем Мяснікова-Кнорына брутальна разганяўся Усебеларускі з'езд, трэць дэпутатаў якога складалі маладыя афіцэры і салдаты-беларусы, у Кіеве Цэнтральная Рада Украіны абвясціла незалежнасць Украінскай Народнай Рэспублікі, адразу прызнанай ленінскім Саўнаркамам. Адначасна Савецкім урадам была прызнана незалежнасць Фінляндыі. Да абвясчэння незалежнасці сваіх краін ішлі літоўцы, латышы, эстонцы.

Тым часам у Берасці з пачатку 1918 года з перапынкамі вяліся перамовы дэлегацый Савецкай Расіі і Германіі аб міры. Немцы прэтэндавалі на заходнія рэгіёны Беларусі, маючы на мэце перадачу іх паўставай да дзяржаўнага быту Літве.

---

⁴ Усебеларускі з'езд 1917 года: сведчанне сучасніка / Прадм. і публ. В. Скалабана // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 1. С. 69 і інш.

Заклапочаны лёсам Беларусі, ды згодна пастаноў Усебеларускага з'езда выканкам яго савета накіраваў на перамовы ў Берасце сваю дэлегацыю. Аднак абодва перамоўчыя бакі не прызналі правамоцнасці беларускіх прадстаўнікоў. Аднаму Аляксандру Цвікевічу ў якасці дарадцы дэлегацыі УНР, дзяржаўны суверэнітэт якой прызнаваўся кіраўнікамі савецкай і германскай дэлегацый, удалося трапіць на перамовы. Беларусы, прынамсі, атрымалі магчымасць даведацца пра іх змест з вуснаў, што называецца, свайго чалавека.

Цвікевіч жа, вярнуўшыся з мірных перамоваў, 1 сакавіка 1918 года публікуе ў органе на той час ужо ўзніклага незалежнаскага беларускага ўрада, Народнага сакратарыята, газеце «Белорусская земля», першы свой артыкул «Лёс Беларусі», што засведчыў пра наяўнасць у асобе аўтара неардынарнага публіцыста і палітыка. Аўтар публікацыі выявіў добрую арыентацыю ў сацыяльнай і палітычнай гісторыі свайго народа. Убачыў яго гістарычную драму ў геапалітычным становішчы краю:

Суседзі з захаду і ўсходу – каралеўская Польшча і Маскоўскае княства – з'явіліся для яго жорнамі, бялітасна перамалюшымі ягоную культуру і дзяржаўнасць⁵.

1918 год стаўся знакавым у беларускім гістарычным календары. Ён быў этапным у развіцці беларускай грамадскай думкі, у барацьбе за дзяржаўнасць беларускага народа.

Але каб увасобіць у жыццё сапраўды гістарычны акт 25 сакавіка 1918 года, абвешчаную Радай сувярэннасць і незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі, патрэбна было прарабіць вялізную работу практычнага плана. Перш-наперш дамагчыся міжнароднага прызнання Беларускай дзяржавы як суб'екта права, усталяваць граніцы. Стварыўшы ўрад, трэба было адміністрацыйна структураваць уладу, арганізаваць нацыянальнае войска, здольнае абараніць аб'яўлены суверэнітэт. Рабіць усё гэта беларускім незалежнікам даводзілася ў неспрыяльных унутраных і міжнародных абставінах. Але ідэя Беларускага дому, як метафарычна азначалі нацыянальную дзяржаўнасць маладыя адраджэнцы, была неадольна прыцягальнай, і яны рупліва

⁵ Цвікевич А. Судьба Белоруссии // Белорусская земля. 1918. № 1. 1 марта. С. 1.

ўздымаліся на яго рыштаванні. Сярод тых, хто, фігуральна кажучы, юрыдычна масціў дарогу да беларускай незалежнасці ад пачатку, быў Аляксандр Цвікевіч.

У красавіку 1918 г. у складзе беларускай дэлегацыі ён быў накіраваны ў Кіеў для перамоў з урадам УНР аб прызнанні Беларускай Народнай Рэспублікі, усталяванні граніцы. Тут ад імя ўрада БНР Цвікевіч разам з прафесарам Доўнар-Запольскім, які жыў тады ў Кіеве, накіравалі расійскаму ўраду ноту аб прызнанні незалежнасці Беларусі і ўзаемным усталяванні граніц⁶.

Пэўны ўклад беларускі дыпламат Цвікевіч у гэты час здолеў зрабіць у выданне газеты «Белорусское эхо», перыядычны орган беларускай дзяспары на Украіне. За май–чэрвень 1918 г. некалькі разоў выступіў на яе старонках з актуальнымі публікацыямі, звязанымі з бягучым момантам, задачамі станаўлення беларускай дзяржаўнасці.

У артыкуле «Прамы доўг» пад псеўданімам «А. Гвоздь» Цвікевіч разважае аб перспектыве прызнання Савецкай Расіяй незалежнасці Беларусі. Разглядае пытанне ў кантэксце ўмоў Берасцейскага міру, паводле якіх заходнебеларускія землі па лініі Дзвінск–Пружаны адыходзілі пад юрысдыкцыю Германіі.

Яшчэ на Першым Усебеларускім з'ездзе Цвікевіч звярнуў увагу яго дэпутатаў на неабходнасць пры дэмілітарызацыі царскай арміі перадаць яе маёмасць, матэрыяльныя каштоўнасці беларускаму народу як найбольш пацярпеламу з-за працяглых ваенных дзеянняў на яго тэрыторыі, разбурэнняў ды бежанства.

Цяпер жа дыпламатычна ім выказваўся спадзеў на тое, што ў моцных гэтага свету ёсць магчымасць загладзіць сваю віну перад беларускім народам, прадставіць яму права самому распараджацца ўласным лёсам. Тым больш, што абвешчаны імі лозунг «самавызначэнне аж да аддзялення» працягваў прапагандавацца. Заканчваўся артыкул «Прамы доўг» цвёрдым, ледзь не ўльтыматыўным пасагам:

Калі Савет народных камісараў паспрабуе нанесці Беларусі новую знявагу, не прызнаўшы яе самастойнасці, беларускаму народу застанеца адзін выхад: сілай прымусіць яго

⁶ Нота делегации по делам внешних переговоров Белорусской Народной Республики, переданная Председателю Российской делегации Х.Г. Раковскому, 29 мая 1918 г. в г. Кіеве // Белорусское эхо. 1918. № 2. 3 июня. С. 3.

*прызнаць сваю волю, прызнаць сваё непарушнае права на дзяржаўнае існаванне*⁷.

Заангажаваны ў практычную палітыку, Аляксандр Цвікевіч шмат думае над рознымі пытаннямі дзяржаўнага ўладкавання Беларусі. З улікам геаграфічнага становішча, эканамічнага і палітычнага чыннікаў у публікацыі «Бліжэйшыя праблемы» рацыянальна разважае над магчымай перспектывай дзяржаўных сувязяў Беларусі з Літвой або Украінай, аддаючы перавагу апошняй⁸.

Да лета 1918 года ўцёкшыя ў Смаленск камісары Аблвыканкамзаха рэканструявалі палітычна абжытыя імі Менск, Беларусь у новую палітычна-адміністрацыйную структуру – Заходнюю камуну. Цвікевіч як беларускі палітык і публіцыст не адзін раз звяртаў увагу на пагромшчыкаў Усебеларускага з’езда. Але гэтым разам у эсе «Заходняя камуна» быў асабліва іранічны ў дачыненні да «факельшчыкаў сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі».

Пачынаў, аднак, з «алекуноў» беларускага руху, камісараў Заходняй вобласці і фронту, абазначыўшы пры гэтым сваё бачанне сучаснага светаўладкавання:

*Праяўленая сёння ўсюды канцэнтрацыя народных сіл вакол нацыянальнай ідэі, як адзінага здаровага пачатку, здольнага вывесці народ з анархічнага хаосу на дарогу здаровага дзяржаўнага жыцця, не дае спаць маскоўскім рэфарматарам бальшавіцкага лагера. Назіраючы гэты стыхійны рух і чуючы з яго боку небяспеку для сваёй разбуральнай работы г.г. народныя камісары розных толкаў і адценняў імкнуцца шляхам фальсіфікацыі законаў дзяржаўнага жыцця і штучных камбінацый адцягнуць увагу народных мас ад думкі пра нацыянальнае аб’яднанне і накіраваць яе ў бок шкоднага фантазёрства*⁹.

Здзекліва азваўся аб канструкцыі ўлады ў праектаванай Ландарам і Мясніковым Заходняй камуне, дазволіўшы сабе назваць аўтараў яе «салдацкімі адміністратарамі». Годна бараніў бела-

⁷ Гвоздь А. Прямой долг // Белорусское эхо. 1918. № 1. 30 мая. С. 2.

⁸ Гвоздь А. Ближайшие проблемы // Белорусское эхо. 1918. № 3. 10 июня. С. 3.

⁹ Гвоздь А. Западная коммуна // Белорусское эхо. 1918. № 2. 3 июня. С. 1.

рускі нацыянальна-вызваленчы рух, працу творцаў беларускай дзяржаўнасці ад свядома лжывых нагавораў, абвінавачанняў у буржуазнасці.

У дыпламатычнай паездцы Аляксандра Цвікевіча на Украіну быў адзін момант, значэнне якога ў сваім лёсе малады дыпламат наўрад ці мог адразу аданіць. Яму ўдалося пазнаёміцца, сысціся на ўзроўні супрацоўніцтва з прафесарам Мітрафанам Доўнар-Запольскім. Знакаміты вучоны, гісторык, этнограф, эканаміст жыві і працаваў на той час у Кіеве і быў якраз глыбока ўзрушаны падзеямі на Беларусі. 8 красавіка 1918 года ў друку ўзнёсла-роздумным словам ён вітаў гістарычны акт 25 сакавіка – абвяшчэнне незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі. Маючы навуковы і практычны досвед эканаміста, неадкладна паклапаціўся аб заснаванні ў Кіеве Беларускай гандлёвай палаты. Далучыў да наладжвання яе працы і Цвікевіча.

У навукова-публіцыстычным трактаце «Асновы дзяржаўнасці Беларусі» Доўнар-Запольскі на падставе гістарычнага, этнаграфічнага і эканамічнага чыннікаў абгрунтаваў права беларускага народа на дзяржаўную незалежнасць¹⁰.

Робячы першыя крокі ў беларускай гістарыяграфіі, А. Цвікевіч абавёраў на багаты навуковы досвед аўтарытэтнага вучонага, быў прызна падтрыманы ім. Напісаны па гарачых слядах падзей Цвікевічам «Кароткі нарыс узнікнення Беларускай Народнай Рэспублікі» (выйшаў у Кіеве ў 1918 годзе асобнай брашурай) практычна пачынаўся з эсэ М. Доўнар-Запольскага «Выбар зроблены!». Вытокі беларускай ідэі, руху А. Цвікевіч звязваў з пачаткамі новай беларускай літаратуры, белару-сазнаўчымі росшукамі гісторыкаў і этнографаў 80–90-х гг. XIX ст., з гурткамі студэнцкай моладзі, якія з асветных перарасталі ў палітычныя. З пачатку XX ст., ад рэвалюцыі 1905–1907 гг. беларускі рух, па азначэнні А. Цвікевіча, набыў нацыянальна-палітычную форму.

Асаблівая ўвага нададзена Цвікевічам рашэнням, акцыям беларускага нацыянальнага руху перыяду яго ўздыму ў 1917–1918 гг. Агледжаны вынікі з'езда беларускіх партый і арганізацый, адбытага ў сакавіку 1917 года, фармаванне Вялікай беларускай рады і пасля трох франтавых з'ездаў – стварэнне

¹⁰ Доўнар-Запольскі М.В. Асновы дзяржаўнасці Беларусі. Гродна, 1919.

Беларускай цэнтральнай вайсковай рады. Нарэшце, як найвышэйшая кропка руху – у снежні 1917 года – Першы Усебеларускі з’езд.

І што было важна, Цвікевічу ўпершыню ўдалося публічна асэнсаваць вырашальную ролю Выканкама Савета Усебеларускага з’езда ў правядзенні ў жыццё яго прынцыповых рашэнняў. Менавіта выбранаму Усебеларускім з’ездам Савету і яго ядру Выканкаму было накіравана стаць кіраўнічым цэнтрам беларускага руху ў складаных умовах усеўладдзя Аблвыканкамзаха, нямецкай акупацыі. Аўтар нарыса падкрэсліваў: «Гісторыя накіравала Выканаўчаму камітэту адыграць выключную ролю ў справе беларускага дзяржаўнага адраджэння»¹¹. Папоўнены прадстаўнікамі земскіх, гарадскіх самаўпраўленняў і прадстаўнікамі нацыянальных меншасцей (30 % ад ліку ўсіх месцаў) Савет з’езда быў рэарганізаваны ў Раду рэспублікі, якая Устаўной граматай да народаў Беларусі ад 9 сакавіка 1918 года канстытуявала Беларускаю Народную Рэспубліку, утварыла часовы беларускі ўрад, Народны сакратарыят, на чале з юрыстам Язэпам Варонкам, а 25 сакавіка Трэцяй устаўной граматай абвясціла дзяржаўную незалежнасць Беларусі ў яе этнаграфічных межах.

Дыпламатычная камандзіроўка Аляксандра Цвікевіча на Украіну была даволі працяглай. Яшчэ месяцам чэрвенем пазначаны некаторыя яго звароты да кіраўнікоў замежных дыпламатычных місій у Кіеве.

Акрамя сустрэчы з савецкім дыпламатам Хрысціянам Ракоўскім, Цвікевіч адправіў ад імя ўрада БНР зварот да ўрада Аўстрыі з просьбай аб прызнанні Беларускай Народнай Рэспублікі, ноту на імя міністра замежных спраў Украіны Дзмітра Дарашэнкі з просьбай паскорыць разгляд пытання аб афіцыйным прызнанні незалежнасці Беларусі, меў аўдыенцыю ў старшыні надзвычайнай місіі Войска Данскога на Украіне. Сярод шэрагу дыпламатычных захадаў, здзейсненых беларускай місіяй на чале з А. Цвікевічам у Кіеве, быў выхад на германскага пасла на Украіне. Дакумент, падпісаны А. Цвікевічам, М. Доўнар-Запольскім і П. Трамповічам, уяўляў сабой штосьці накшталт

---

¹¹ Цвікевич А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики. Киев, 1918. С. 11.

мемарандума. Аўтары яго сцісла тлумачылі сутнасць беларускай нацыянальнай ідэі, актуальнасць беларускага пытання ў кантэксце сучаснай сітуацыі ва Усходняй Еўропе. Праводзілі думку аб патрэбе змяніць адносіны акупацыйнай адміністрацыі да «яшчэ неакрэпленага нашага ўрада, які абаліраецца на грамадскі давер». Пераконвалі, што

для Германіі ў дадзены момант ёсць вядомыя рэальныя выгады пайсці насустрач стварэнню дзяржаўнасці Беларусі, замест сістэмнага ваеннага кіравання і замест расчлянення краіны насуперак яе гістарычным традыцыям і сучаснаму настрою насельніцтва, садзейнічаць яе адзінству.

У адваротным выпадку ў дакуменце дыпламатычна намякалася на магчымасць узброенага супраціву:

Тады дзейнасць беларускіх партый паслужыць справе дзяржаўнай уладкаванасці, а не барацьбы з акупантамі нашай краіны.

У канцы беларускія дыпламаты прасілі «аб прызнанні самастойнасці Беларусі і ўлады ў ёй у асобе Рады і яе кааліцыйнага міністэрства»¹².

Быў яшчэ ў Цвікевіча адно радком адзначаны ў біяграфіі дыпламатычны ваяж у Маскву з той жа мэтай – дабіцца прызнання беларускай дзяржаўнасці. Гэтым разам у беларускіх асяродках, у тым ліку ў Белнацкаме, ён распавядаў, тлумачыў, як утваралася і была абвешчана БНР. У выніку ненадоўга трапіў пад арышт і быў выратаваны з рук «чрэзвычайкі» стараннем Алеся Бурбіса.

Восенню 1918 года Цвікевіч разам з Аркадзем Смолічам па даручэнні новага старшыні ўрада БНР Антона Луцкевіча – у складзе Надзвычайнай беларускай дэлегацыі ў Кіеве з заданнем атрымаць дзяржпазыку ад урада Украіны. У дадатак да іх далучаны Васіль Захарка як міністр фінансавых спраў. Гэтым разам, хоць украінскі ўрад апынуўся ў складаным становішчы, вымушаны пакінуць сталіцу, дамову заключыць удалося.

---

¹² Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў / Склад. У.М. Міхнюк, У.К. Ракашэвіч, Я.С. Фалей, А.В. Шарапа, С.А. Шупа. Т. 1. Мінск, 1997. С. 45–46.

Але грошы трэба было атрымаць. Украінскія капіталы ў Берліне аказаліся замарожанымі. На шчасце, Цвікевічу са Смолічам удалося атрымаць частку ўкраінскага акрэдытыва ў Вене. У 1919–1920 гг. Цвікевіч супрацоўнічае з Надзвычайнай дыпламатычнай місіяй БНР у Берліне. Заснаванне беларускай дыпмісіі ў Берліне мела стратэгічную мэту – з цэнтра Еўропы шырэй прапагандаваць ідэю беларускай дзяржаўнасці. Невыпадкава першым практычным крокам місіі было стварэнне Белпрэсбюро. Яно надавала ў перыядыку еўрапейскіх краін інфармацыю пра адбудову дзяржаўнасці беларускага народа, звязаныя з гэтым праблемы, практычныя захады. Пры місіі быў створаны вайсковы аддзел, які займаўся працай сярод палонных беларусаў¹³.

Для пашырэння ведамасцей у свеце пра беларускі нацыянальна-вызваленчы рух Цвікевіч піша палітычна-філасофскі нарыс «Беларусь» з пазначэннем на вокладцы: «Выданне Надзвычайнай дыпламатычнай місіі Беларускай Народнай Рэспублікі. Берлін, 1919». Апошняя таксама павінна было працаваць на сцвярджанне ў свядомасці чытача беларускай дзяржаўніцкай ідэі.

Зразумела, ішлося перш-наперш аб прад’яўленні еўрапейскаму чытачу гістарычнага пашпарта беларусаў як народа са сваёй гісторыяй, этнакультурным абліччам. І ў гэтым плане, параўнальна з папярэдняй працай, аўтарам больш паглыблена асэнсавана гісторыя ўзнікнення беларускай ідэі, развіццё беларускага нацыянальнага руху. Па-другое, Цвікевіч-палітык, рэпрэзентуючы Беларусь у свеце, цяпер зрабіў акцэнт на праблеме федэралізму як такога, выказаў сваю канцэпцыю яго ў кантэксце сучасных умоў.

Думаючы аб палітычнай будучыні Беларусі, ён зыходзіў з двух магчымых варыянтаў. У прышчыпе, стоячы на незалежніцкіх пазіцыях, не адкідаў і магчымасці федэратыўнага дзяржаўнага ўладкавання Беларусі, рэалізаванага, аднак, толькі на сапраўды дэмакратычных, раўнапраўных асновах.

Зацікаўленне А. Цвікевіча праблемай федэралізму, не выключана, ішло і ад пашыранай на пачатку XX ст. палітычнай ідэі стварэння так званых Злучаных Штатаў Еўропы. Ідэі, як засведчыў час, – не са сферы палітычных ілюзій. Сёння існуе аб’яднаная Еўропа і пазітыўна ўплывае не толькі на ўнутранае

¹³ Тамсама. С. 152.

сацыяльна-эканамічнае развіццё краін, якія яе ствараюць, але і на палітычныя працэсы ў свеце. У справе зацікаўлення маладога беларускага палітыка ідэяй федэралізму мог быць і суб'ектыўны момант. Як вядома, беларускія сацыялісты, выхадцы з першай сваёй палітычнай партыі, у 1918 годзе падзяліліся на тры плыні: сацыялістаў-дэмакратаў, сацыялістаў-рэвалюцыянераў і сацыялістаў-федэралістаў. А. Цвікевіч належаў да апошніх. І, мабыць, не выпадкова: бачыў у тым выбары рацыю. Праўдападобна, вылучаўся сярод дзеячаў-эсэфаў паводле адукацыі, палітычнай даведчанасці, быў аўтарытэтным. І адназначна – быў чалавекам творчым, таленавітым¹⁴.

Дарэчы, у другой асобна выдадзенай сваёй публікацыі Цвікевіч ужо пераканаўча засведчыў пра сябе як добрага аналітыка пры асэнсаванні гістарычных і актуальных палітычных пытанняў. Яго развагі пра будучыню Беларусі вызначаюцца пранікнёнасцю, уважанасцю. Перажываны беларускім народам гістарычны момант ён лічыў лёсавызначальным:

Гісторыя вучыць! Яна сведчыць, колькі разоў нязначныя, здавалася, выпадковыя падзеі аказвалі ракавы ўплыў на ўсё далейшае жыццё народа, якія магчымасці былі перад прыгнечанымі нацыямі, даючы надзею на разняволенне, і якія былі знішчаны грубай сілай. Усведамляючы, што такія ўмовы для адраджэння Беларусі, якія ўзніклі сёння, наўрад з'явіцца ў будучым, і ўлічваючы, якія сілы і падзеі могуць ізноў загнаць яе пад ярмо прымусу, беларускі народ у асобе сваіх партый імкнецца забяспечыць сабе заўтрашні дзень, і ў гэтых мэтах усімі сродкамі ўмацоўвае сваю ўладу на сваёй зямлі¹⁵.

Цвікевіч рэалістычна і вельмі канкрэтна бачыць пагрозу дзяржаўнасці Беларусі, магчымасць для яе быць уключанай у склад Расіі або Польшчы. Пры гэтым наглядна разважае пра сучасны расклад сіл у гэтых краінах, іх асіміляцыйны патэнцыял. Адначасна выказвае веру ў тое, што «вытравіць свядомасць сваёй

¹⁴ Санкт-Пецярбургскі ўніверсітэт, юрыдычны факультэт якога Аляксандр Цвікевіч скончыў у 1912 годзе, сваім навукова-педагагічным узроўнем не саступаў старым універсітэтам Францыі і Германіі.

¹⁵ Цвікевіч А. Беларусь. Берлін, 1919. С. 22.

нацыянальнасці ў беларускага народа пасля перажыванай Рэвалюцыі ні ў кога не хопіць сіл»¹⁶.

Па сутнасці ж пры развагах пра будучы лёс Беларусі А. Цвікевіч зыходзіць з адбытага факта яе суверэнізацыі, прадвырашанай пастановамі Першага Усебеларускага з'езда і праведзенай Радай БНР, агалошаным ёю актам 25 сакавіка 1918 года. Свой роздум, прагностыку Цвікевіч выказаў у такіх словах:

З факта абвяшчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі 25 сакавіка 1918 г. вынікае, што высокае праяўленне волі народа да дзяржаўнага існавання, выяўленне яго суверэнітэту ўжо адбылося. Ці ўдасца беларускаму народу ажыццявіць гэту самастойнасць напоўніцу, ці ўдасца затым утрымаць гэту самастойнасць – усё гэта пытанні фактычных суадносін сіл яго самога і яго суседзяў, а таксама ўсёй сукупнасці сусветных уплываў.

І далей працягваў:

Але калі суверэнітэт выяўлены, калі лозунг дадзены, то яго можна абараняць, за яго можна змагацца»¹⁷.

Адным з варыянтаў рэалізацыі беларускай дзяржаўнасці ў час, калі зусім рэальнай магла быць інкарпарацыя Беларусі ў адну з суседніх краін або падзел яе між імі, Цвікевічу бачыўся шлях федэравання. А вось сама федэрацыя, федэраванне беларускім палітыкам канцэптаваліся прынцыпова адказна паводле сваёй сутнасці. Праўдзівае федэраванне ён бачыў толькі праз незалежнасць суб'ектаў федэрацыі.

Без незалежнасці асобных народаў нельга прыступіць да федэрацыі іх, – пісаў Цвікевіч, – федэрацыя магчыма толькі праз незалежнасць. Толькі той народ можа федэравацца, уступаць у дагаворныя адносіны з суседзямі, які склаўся як дзяржава, мае адказную ўладу, што можа заявіць, чаго хоча гэты народ і чаго не хоча»¹⁸.

Апошнія старонкі працы Цвікевіча прысвечаны пытанню, якой можа і якой павінна быць дзяржаўная ўлада ў Беларусі. Пры выра-

¹⁶ Тамсама. С. 23.

¹⁷ Тамсама. С. 20–21.

¹⁸ Тамсама. С. 21.

шэнні яго аўтар як палітык-рэаліст зыходзіў з геапалітычнага становішча Беларусі, стратэгічнай яго дамінанты. Таму перш-наперш вельмі прадметна і правідэнцыйна разгледзеў перспектывы знаходжання беларускага народа пад расійскай або польскай уладай з улікам іх сучасных рэалій і трансфармацыі ў будучыні. Прадбачыў і варыянт падзелу Беларусі паміж двума суседзямі. Пры рэфлексіі аб уладзе, што патрэбна беларускаму народу, Цвікевіч спасылаецца на гістарычны досвед яго, вынесены з перыяду гарадскога самакіравання паводле магдэбургскага права, а таксама на этнічны менталітэт – непрыняцце гвалту ў розных яго формах.

Дыскурс беларускай улады ў А. Цвікевіча выражаецца ў пастанулаце: «Нацыянальна адзіны культурна моцны народ здольны і кіраваць сабою».

Зыходзячы з гэтага, ён сцвярджае, што толькі ўлада, якая арганічна вырасла з яго гістарычнага быцця, здольная забяспечыць нацыі рэалізацыю ўсіх яе магчымасцей, дазволіць прынесці «на раскошны алтар чалавечай цывілізацыі плён свайго нацыянальнага генія».

Толькі свая ўлада на ўласнай зямлі, – паўтараў палітык, – забяспечыць яму (народу. – А. Л.) спакойнае развіццё, заснаванае на спакоўвечных нацыянальных пачатках, якія ён выпрацаваў на золку сваёй гісторыі і якія старанна збярог да сённяшніх дзён, развіццё, прынароўленае да ўсіх яго ідэалаў, звычак, вераванняў. Беларускі народ усведамляе, што толькі пры наяўнасці сваёй нацыянальнай улады ён можа вярнуць сабе былыя культурныя багацці і веліч, а разам з тым – павягу акаляючых народаў¹⁹.

Праца А. Цвікевіча ў Надзвычайнай беларускай дыпламатычнай місіі ў Берліне зацягнулася, і ў канцы яе адбыўся такі эпізод у асабістым жыцці палітыка. Польска-савецкая вайна, якая якраз тачылася гэтым разам на беларускай зямлі, ускладніла сувязі палітыка з сям'ёй. Родныя Цвікевіча ў гэты час жылі ў Астроўзе, некалі слаўным сваім уладальнікам – найвышэйшым гетманам ВКЛ Канстанцінам Астроўскім.

Доўга не маючы звестак ад мужа, не пэўная, ці жывы дзе, нованароджанага сына жонка назвала мужавым імем Аляксандр.

¹⁹ Тамсама. С. 28.

– Не Аляксандар! – гучна запратэставаў муж, які раптам нечакана вярнуўся з далёкай дарогі. – Будзе звацца Віктар! – гучна, радасна абвясціў родным. – Мы пераможам! – казаў упэўнена і шчасліва. Тым часам да перамогі было далёка. І наогул, ці была яна, у якую так верыла маладое пакаленне беларускіх адраджэнцаў? Але некалі яна мусіла быць, і для яе яны працавалі.

Тысяча дзевяцьсот дваццаты год не стаў для змагароў за беларускую дзяржаўнасць лягчэйшы за мінулы. Сам актыў палядоўных незалежнікаў аказаўся раз'яднаны ў поглядах на сучаснае палітычнае становішча Беларусі і яе перспектывы. І не выпадкова. Агульная палітычная сітуацыя ў Беларусі і вакол яе была надзвычай неспрыяльная.

Вызваліўшыся ад шматвяковага прыгнёту царскага самаўладства, Расія пакутліва шукала шлях у будучыню. Паспяховаму пошуку не магло дапамагчы тое, што вялізная краіна пазна, толькі з 1905 года, прайшла да парламентарызму – прадстаўнічай улады, зрабіла першыя крокі да адкрытага грамадска-палітычнага жыцця.

Наяўнасць вострых сацыяльных праблем была ўдзячнай глебай для ўзыходжання ідэй сацыяльнай рэвалюцыі нават у яе глабальным маштабе – сусветнай пралетарскай рэвалюцыі, або перманентнай рэвалюцыі, паводле азначэння Льва Троцкага.

Пасля Кастрычніцкага перавароту ў Беларусі, пазначыўшы яе Заходняй вобласцю, уладным правам авалодалі прыхільнікі, прынамсі, паводле іх слоў, якраз такога, сусветнага выбару. След ідэалагемы «заходнерусізму», актуалізаванай царызмам на пачатку XX ст. у процівагу нацыянальным імкненням беларусаў і ўкраінцаў, іх самасцвярджэнню, адбіўся на намінаванні Беларусі Заходняй вобласцю. Гэта найменне мусіла ўплываць і на свядомасць паспалітага люду, тутэйшых. Ленін ведаў і публічна сведчыў пра тое, што «на Украіне і Беларусі “бацькаўшчына” яшчэ не адыграла сваёй гістарычнай песні», але... была перспектыва сусветнай рэвалюцыі. А шлях на захад яе ляжаў праз Беларусь.

Прасяць-патрабуюць прызнаць Беларускую Народную Рэспубліку. Патрабуюць акрэсліць граніцы, як у іх Устаўной грамаце:

Беларусь у рубяжах рассялення і колькаснай перавагі беларускага народа абвешчаецца народнаю рэспублікай... У рубяжах Беларускае Народнае Рэспублікі абвешчаецца вольнасць слова, друку, сходаў, забастовак... безумоўная вольнасць сум-

лення, незачэпнасць асобы і памяшкання... У рубяжах Беларускае Народнае Рэспублікі ўсе народы маюць права на нацыянальна-персанальную аўтаномію... Права прыватнай уласнасці на зямлю касуецца. Зямля перадаецца без выкупу тым, што самі на ёй працуюць...²⁰

Ужо і канстытуцыйныя пастулаты практычна абазначылі... Тым часам са Смаленска таварышы Мяснікоў, Кнорын апавяшчаюць, што Беларуска рада – буржуазная. У ёй ёсць нават адзін памешчык.

Пачалі наведвацца ў ЦК РКП(б) і маскоўскія беларусы, з Белнацкама. Яны думаюць іначай, чым радаўцы, крытыкуюць Беларускаю раду за буржуазнасць ды жаляцца, што таварышы з Аблвыканкамзаха не кампетэнтныя зусім у беларускім пытанні... З іхняй падачы паступлаты Савецкай улады, маўляў, не знойдуць у беларускіх масах належнага разумення. А адзін з белнацкамаўскіх, нядаўна яшчэ рабочы ў Піцеры па прозвішчы Жылуновіч нечакана проста сказаў на нарадзе самому У.І. Леніну, што можа сфармаваць і ўзначаліць урад Савецкай Беларусі.

Што да лозунга «самавызначэнне аж да аддзялення», то яго, канешне ж, ніхто не адмяняў. Але ёсць рэвалюцыйная мэтазгоднасць... І, мабыць, меў рацыю Леў Давідавіч, калі не пусціў на перамовы ў Берасці дэлегацыю ад той БНР, якая патрабавала дзяржаўнага яе прызнання...

Пры адбудове Беларускай дзяржаўнасці не ўсё выпаралася ў Маскве. Быў яшчэ заходні чыннік. А палягаў ён у тым, што станаўленне дзяржаўнасці Беларусі ў новым часе адбывалася якраз тады, калі пасля больш чым стогадовага палітычнага нябыту паўставала да незалежнасці Польшча. У 1920 годзе легіёны маршала Пілсудскага стаялі ў Беларусі, заняўшы яе тэрыторыю па раку Беразіну. Сойм Польшчы і бальшыня яе палітычных партый патрабавалі неадкладнага правядзення плебісцыту на занятых польскім войскам землях наконт далучэння іх *«do pa-cierzy Polski»*. Патрыятычна настроеныя публіцысты патрабавалі ад польскага жаўнера «ісці вызваляць, абараняць не толькі тую зямлю, што апрацоўвае плуг польскага селяніна, але і тую, дзе палымнее польскі дух». У такіх пасажах прачытвалася

²⁰ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі / [Уклад С. Шуца]. Т. 1. Кн. 1. Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага, 1998. С. 52–58, 62–63.

прамая алозія на патрэбу захопу Беларусі, адкуль паходзілі многія дзеячы польскай культуры на чале з геніяльным паэтам-вешчуном Адамам Міцкевічам.

Спробы дамовіцца з цывільнай польскай адміністрацыяй на Беларусі, з самім маршалам Пілсудскім у надзеі на тое, што самі палякі толькі што «*z martych ustali*», не далі пазітыўных вынікаў. На пратэст групы беларускіх дзеячаў супроць надужыццяў акупантаў генерал Шаптыцкі, грукнуўшы кулаком па сталае, цынічна паабяцаў, што, калі будзе патрэбна, спаліць паў-Беларусі. І ў гэтым плане, мілітарнага гвалту, штосьці рабілася. Брашура Антона Луцкевіча «Польская акупацыя на Беларусі», выдадзеная ў Вільні летам 1920 года, таму доказнае сведчанне. Адным словам, будаўнічыя беларускай дзяржаўнасці, незалежнікі ўзводзілі гасподу свайго народа ў нязмерна складаных, скрутных абставінах.

У снежні 1919 года на сесіі Рады БНР эсэрамі і сацыялістамі-федэралістамі быў уняважнены урад, узначалены эсдэкам Антонам Луцкевічам, выбраны новы склад Рады і новы ўрад на чале з гісторыкам і публіцыстам Вацлавам Ластоўскім.

Апалагеты новага напрамку дзейнасці ў барацьбе за дзяржаўны быт Беларусі абвясцілі ўзброены супраціў акупантам і, падлеглыя рэпрэсіям з боку польскай адміністрацыі, вымушаны былі эміграваць у Літву. Атабарыўшыся ў Коўне, на той час сталіцы незалежнай Літоўскай Рэспублікі, да канца рэарганізавалі Раду і ўрад БНР, міністрам юстыцыі ў якім стаў Аляксандар Цвікевіч; ён жа затым пачаў выконваць і абавязкі міністра замежных спраў.

* * *

Ковенскі перыяд, без мала пяцігадовы, – важны этап у жыцці і працы дзейснага палітыка і тэарэтыка беларускага вызваленчага руху. Многае з апублікаванага А. Цвікевічам у яго эміграцыйны перыяд і праз дзевяноста з лішкам гадоў не страціла актуальнасці.

Але была ў А. Цвікевіча перадусім яшчэ і немалая практычная праца, звязаная з дзейнасцю на эміграцыі ўрада БНР. Яго пряро было запатрабавана ў шэрагу ўрадавых акцый, якія па сутнасці былі актуальным адказам абаронцаў беларускай дзяржаўнасці на выклікі часу.

Так, былі пасланы нота Рады БНР наркаму замежных спраў РСФСР Чычэрыну аб прызнанні незалежнасці Беларусі і мірных перамовах²¹, нота Рады народных міністраў БНР старшыні Парыжскай мірнай канферэнцыі ў сувязі з намерам Літвы далучыць Віленшчыну і Гарадзеншчыну²², нота Рады БНР урадам РСФСР і Польшчы па пытанні ўдзелу ў рыжскіх перамовах²³.

Былі звароты, мемарандумы дэлегацыі БНР у Лігу Нацый у сувязі з захопам Польшчай зямель Беларусі, аб становішчы ў Беларусі, спробе правесці плебісцыт з мэтай анексіі²⁴. Асобна быў пададзены ў Лігу Нацый мемарандум дэлегацыі БНР паслам саюзных дзяржаў на Парыжскай мірнай канферэнцыі аб праве беларускага народа на самавызначэнне і захаванне тэрытарыяльнай цэласнасці²⁵. Пратэст у форме звароту ўрада БНР да ўсяго культурнага свету быў выказаны ў сувязі з заключэннем Рыжскай мірнай дамовы, якая дзяліла Беларусь паміж Польшчай і Савецкай Расіяй²⁶. А 11 лістапада 1920 г. было заключана сакрэтнае пагадненне паміж урадам Літоўскай Рэспублікі і ўрадам БНР аб узаемнай падтрымцы ў барацьбе за акупаваныя палякамі тэрыторыі²⁷.

Апошнія давала на нейкі час рэальную падтрымку, магчымасць працы ўраду БНР за межамі Бацькаўшчыны, прасоўвання ідэі суверэннасці беларускага народа ў Еўропе і шукання яе прызнання ў свеце.

На пачатку 1920-х Аляксандр Цвікевіч непасрэдна заняты вырашэннем гэтых праблем, абяртаецца з імі ў розных краях, гарадах замежжа. У верасні 1921 г. – на беларускай нарадзе ў Празе, куды сабраліся прадстаўнікі беларускага вызваленчага руху з Латвіі, Літвы, Чэхаславацкіны і Заходняй Беларусі дзеля абмеркавання стратэгіі і тактыкі яго на дадзеным этапе. Цвікевіч страшынуе на Пражскай канферэнцыі, актыўна ўдзельнічае ў дыскусіях, займаецца выпрацоўкай рашэнняў і падрыхтоўкай пастановаў²⁸.

²¹ Знешняя палітыка Беларусі. Т. 1. С. 172.

²² Тамсама. С. 173.

²³ Тамсама. С. 194.

²⁴ Тамсама. С. 224–232, 232–237.

²⁵ Тамсама. С. 191–193.

²⁶ Тамсама. С. 259.

²⁷ Тамсама. С. 215–218.

²⁸ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. С. 1220–1227.

Адно з пытанняў, актуальных на Пражскай нарадзе – перанос цэнтра беларускага нацыянальна-вызваленчага руху за мяжу, і як адзін з пунктаў – пасылка двух дзеячаў, юрыстаў Язэпа Варонкі і Янкі Чарапука ў ЗША для працы сярод беларускай дыяспары з мэтай арганізацыі, унясення ў яе жыццё нацыянальнай ідэі. Такое рашэнне падказваў досвед дзеячаў польскага і літоўскага народаў, якім іхняя дыяспара дапамагла пры ўзнаўленні нацыянальнай дзяржаўнасці.

У траўні 1922 г. Цвікевіч разам з прэм'ерам Вацлавам Ластоўскім – у Італіі, на Генуэзскай канферэнцыі, прысвечанай праблемам нармалізацыі эканамічнага жыцця пасляваеннай Еўропы. Яны падаюць мемарандум урада БНР з просьбай перагляду Рыжскага мірнага дагавора, дарэчы, з вельмі грунтоўным па сутнасці выкладаннем беларускага пытання²⁹.

Праз гады ўсе гэтыя звароты беларускіх незалежнікаў да суветнай грамадскасці, іх захады, дыпламатычныя крокі аўтарытэтны палітык, паслядоўны незалежнік Цвікевіч з горкай іроніяй, з сумам назаве марнымі лемантацыямі. Еўропа Беларусі не пачула. Заходнееўрапейскія палітыкі ў сваіх планах-спадзевах паклаліся на дзяржаўна адроджаную Польшчу, якая летам 1920 года рэальна здолела паставіць заслон бальшавізацыі Еўропы.

Вясной 1923 года на канферэнцыі паслоў Саюзных дзяржаў у Парыжы былі зацверджаны ўсходнія межы Польскай Рэспублікі з уключэннем у яе склад Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Такім чынам, былі канчаткова выказаны адносіны заходніх дэмакратый да ідэі дзяржаўнасці беларусаў і ўкраінцаў.

Дырэктыўна-дзяржаўнае ўтварэнне з пяці паведаў былой Менскай губерні – Цвікевіч называў яго «харомінай, створанай чужымі, небеларускімі рукамі», – не выклікала даверу ў адраджэнцаў-незалежнікаў. Заставалася адно ўздымаць тут, за межамі Бацькаўшчыны, сцяг суверэннай, незалежнай Беларусі. Вясной 1922 г. у Коўне пачынае выходзіць часопіс «Беларускі сцяг», задуманы як орган урада БНР. Рэдактарам-выдаўцом яго стаў ужо знаны ў шэрагах адраджэнцаў малады архітэктар Клаўдзій Дуж-Душэўскі, самым актыўным аўтарам – Аляксандр Цвікевіч. Мэтай часопіса выдаўцам бачылася «абарона незалежнае беларускае дзяржаўнасці

²⁹ Знешняя палітыка Беларусі. Т. 1. С. 301–305.

як вышэйшай праявы вызваленчага руху, абарона цэласнасці і непадзельнасці роднай зямлі...».

Наступны за перадавіцай матэрыял «Чатыры гады. 1918 – 25.ІІІ – 1922» быў напісаны больш цвёрдай, спрактыкаванай рукой. Аўтарства яго пазначалася псеўданімам «А. Галынец»*. Гэтым разам Цвікевіч зрабіў аналітычны агляд нацыянальна-вызваленчага руху за апошнія гады.

Як непасрэдны ўдзельнік руху з вышыні прабеглых гадоў думна ўзважыў факты і чыннікі, што абумовілі яго эвалюцыю ад ідэі федэрацыі з Расіяй да незалежнасці. Прагнозаў не рабіў. Адно сцвярджаў прынцыповае і актуальнае ў нацыянальна-вызваленчым руху.

Пасля разваг, аналітыкі перайшоў да адкрытай публіцыстычнай формы выказвання, дыялогу:

На пачатку пятага года барацьбы за незалежнасць мы можам паставіць сабе пытанне: як быць далей? Ці не трэба перагледзець да сяго моманту нерэалізаваны акт 25 сакавіка, ці не выталіць з душы сваёй яго заветы, ці не апусціць сцяг беларускай волі?

І адказваў незракома:

Не, ніколі!

І далей раскрываў, тлумачыў яго высокі сэнс і непрамінальнае значэнне:

Праўда, дзякуючы акту 25 сакавіка, Беларусь не стала незалежнай дзяржавай. Але гэта не змянілае надзвычайнай, гістарычнай вартасці гэтага акта, як найгалоўнейшага закону беларускага вызвольчага руху, усяго беларускага адраджэння. Ён не стаў законам, праведзеным у жыццё, але стаў законам беларускага жыцця. Калі ён не быў да сяго часу рэалізаваным у аб'ектыўных формах, дык суб'ектыўна ён апапаваў масы і жыўе ў народнай сьвядомасці як імператыв...³⁰

---

* Літаратурная мянушка «Галынец», магчыма, узыходзіла да наймення малой радзімы бацькі Аляксандра Цвікевіча, Івана, які працаваў фельчарам на чыгунцы.

³⁰ Галынец А. Чатыры гады. 1918 – 25.ІІІ – 1922 // Беларускі сьцяг. 1922. № 1. С. 8.

Сутнасць адраджэння Беларусі бачылася Цвікевічу ў барацьбе за яе незалежнасць. «Мы стаім, ласне, на гэтым шляху», – падкрэслена сцвярджае ён³¹. У канцы Цвікевіч выказвае характэрнае для эсэраў спадзяванне на актывізацыю сялянскага мацерыка як сацыяльную базу беларускага руху:

Край наш хоць і падзелены і акупаваны, але народ наш ужо не той. Мы ведаем, што свядомасць мас узрасла надзвычайна і што былога мадзеньня ўжо няма. Шырокімі хвалямі ўздымаецца на Беларусі энергія сялянскай грамады – адзінай сілы, з якой не страшна будучына. Мы ідзем з ёй³².

Не сказаць, каб спадзяванні гэтыя, стрыманы аптымізм, выказаны Цвікевічам, не мелі пад сабой ніякай глебы. Узброены сялянскі супраціў прыхадням як у падпольскай, Заходняй Беларусі, так і ў Савецкай на пачатку 20-х гадоў набіраў моц³³.

Пратэстуючы на ўсіх магчымых міжнародных узроўнях супраць Рыжскага дагавора, падзелу Беларусі, урад БНР думаў і аб іншых, больш дзейсных мерах супраціву акупацыі, падзелу беларускіх зямель. Урад Ластоўскага, як называлі ў той час у абыходку эміграцыйны беларускі ўрад, спадзяваўся і на партызанскі рух, узброены адпор акупацыі. Прынамсі, у Заходняй Беларусі рабілася стаўка на паўстанне. У Белавежскай пушчы дзейнічалі партызаны пад камандаваннем атамана Скамароха (Германа Шыманюка). На польска-літоўскай мяжы, у раёне Мерачы, дыслакаваўся са сваім атрадам атаман Хмара (паручнік Вячаслаў Разумовіч). У складзе літоўскай арміі беларускі ўрад меў батальён, узначалены ваяром і паэтам у адной асобе Аляксандрам Ружанцовым (псеўданім «Алесь Смаленец»). У пошуках падтрымкі дзеля рэалізацыі паўстанчай акцыі ў Менск быў накіраваны эсэрамі палкоўнік Уладзімір Ксяневіч («Грак»).

Наколькі А. Цвікевіч быў заангажаваны ў практычныя крокі ўрада па розных пытаннях тактыкі, сказаць цяжка. Зразумела адно: як чалавек творчы, ён максімальна скарыстаў свой ковенскі час, каб папрацаваць дзеля Беларусі, яе будучыні прам.

³¹ Тамсама. С. 9.

³² Тамсама.

³³ Латышонок А. Жаўнеры БНР. Беласток–Вільня, 2009. С. 83–95; Стужынская Н. Беларусь мяцежная: з гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву ў 20-я гг. XX ст. Выд. 2-е. Вільня, 2011. С. 248–249.

За невялікі прамежак часу ім напісаны і апублікаваны манаграфія «Адраджэнне Беларусі і Польшча» і каля дзясятка артыкулаў на актуальную беларускую праблематыку. Выявіў сябе як філосаф, навуковец, дасведчаны ў пытаннях эканомікі, гісторыі грамадскай думкі Беларусі.

У працы «Адраджэнне Беларусі і Польшча» (1921) А. Цвікевіч усебакова прааналізаваў канцэпцыі польскіх гісторыкаў, палітыкаў, публіцыстаў адносна «ўсходняга пытання», паказаў значэнне беларускіх зямель для польскага капіталу, іх патэнцыйную ролю ў эканамічнай палітцы адноўленай Польшчы. Тым самым навукова-даказна раскрыў прычыны і матывы палітыкі кіраўнічых вярхоў польскай дзяржавы адносна Беларусі, іх намераў зрабіць Беларусь сваёй калоніяй.

Аналіз прадмовы да «Беларускіх песень», сабраных і выдадзеных у Маскве вядомым расійскім славістам Пятром Бяссонавым, дазволіў А. Цвікевічу ў яго працы «Пагляд П. Бяссонава на беларускую справу»³⁴ выявіць актуальны беларускі кантэкст.

П. Бяссонаў, закліканы царызмам у 60-я гады XIX ст. на працу ў Вільню дзеля змагання з «лацінствам» і ўкаранення тут «русских начал», насуперак афіцыйнай устаноўцы «заходнерусізму» здолеў разгледзець у краі беларускасць, ідэнтыфікаваць духоўны феномен Беларусі, яе аўтэнтыку, багатую гістарычную мінуўшчыну. Расійскі славіст здзівіўся, што яна, Беларусь, на такім магутным культурна-палітычным падмурку мінуўшчыны не здолела ў Новы час адбудаваць уласнай дзяржаўнасці. Цвікевіч у сваім даследаванні шырока цытуе сведчанні П. Бяссонава пра Беларусь, якой ён яе ўбачыў, пазнаў, асэнсаваў, пільна адсочвае дасведчаны погляд старонняга чалавека на сутнасць беларускай народнай стыхіі, яе патэнцыйныя магчымасці.

Асобна разгледжана Цвікевічам канцэпцыя Бяссонава, датычная перспектывы беларускай літаратурнай мовы, самой літаратуры беларусаў. У пазамінулым стагоддзі расійскаму вучонаму яна бачылася ва ўяўнай постаці беларускага Гоголя. На шчасце, Бяссонаў у гэтым памыляўся.

Артыкул «Пагляд П. Бяссонава на беларускую справу», выдадзены таксама асобным адбіткам, быў своеасаблівым подступам

---

³⁴ Цвікевіч А. Пагляд П. Бяссонава на беларускую справу // Беларускі сьцяг. 1922. № 2–3. С. 9–24; № 4. С. 20–24.

А. Цвікевіча да яго фундаментальнай працы, напісанай ужо ў менскі перыяд, пасля вяртання палітыка і вучонага з эміграцыі.

У ковенскі час свайго жыцця Аляксандар Цвікевіч не застаецца аб'якавым да пытанняў, так бы мовіць, пазабеларускай тэматыкі. Рэагуе на пошукі сучаснай расійскай думкі, піша пра еўразійцаў, адзеньвае іх канцэпцыю, практычную скіраванасць ідэі³⁵. Аднак канцэнтруецца, натуральна, перадусім на найбольш актуальнай для яго праблеме – беларускай дзяржаўнасці, незалежнасці Беларусі. Тэарэтычна асэнсоўвае паняцці «народ», «нацыя», «суверэннасць». Зыходзіць з пастулата:

Нашае вызнанне ідэі незалежнасці Беларусі выходзіць галоўным, а мо' і выключным чынам з нашага пераконання, што беларускі народ ёсць асобны, нацыянальна самаісты народ, пасколькі можна гаварыць аб самаістасці ў варунках сучаснай агульнамодзкай цывілізацыі.

Удакладняючы, працягвае:

Беларусь ёсць асобны, самаісты край, а беларускі народ ёсць асобнае, рознае ад другіх племя, з уласнай культурай, з уласным бытам, уласнай нацыянальнай псіхалогіяй і г. д.

Назваючы аб'ектыўныя прызнакі нацыі, робіць акцэнт і на так званых суб'ектыўных чынніках, унутраным адчуванні народа сваёй асобнасці ад суседзяў:

Мы пераконаны, – цвердзіць настойліва, – што падобнае масавае ўнутранае адчуванне сваёй асобнасці жыве ў тоўшчы беларускага народа³⁶.

Паводле Цвікевіча, самастойнасць нацыянальная аб'ектыўна вымагае самастойнасці палітычнай. Толькі дзякуючы ёй народ можа самарэалізавацца.

Як у стасунку да кожнай асобы, так і ў стасунку да цэлае нацыі можна прызнаць, – піша даследчык, – што галоўным

³⁵ Ц-ч А. «Еўразійцы» (новыя шуканьня расійскай думкі) // Беларускі сыцяг. 1922. № 4. С. 38–44.

³⁶ Гальнец А. Да пытання аб незалежнасці Беларусі // Беларускі сыцяг. 1922. № 2–3. С. 2.

варункам праяўлення імі сваіх творчых сіл ёсць поўная свабода істнавання. Толькі ў поўнай свабодзе як аддзельная асоба, так і ўвесь народ могуць даць тое, на што здольны. Поўная свабода дзеяння для народа ёсць яго палітычная незалежнасць³⁷.

Завяршэнне ж вызваленчага руху А. Цвікевіч бачыць у зававанні суверэнітэту, здабыцці нацыянальна-дзяржаўнай незалежнасці:

Прымаючы пад увагу, што суверэнітэт ёсць свядомасць нацыянальнай свабоды і зацверджанне самастасці народнага духу, і вызнаючы, што нацыянальнае адраджэнне Беларусі ёсць якраз нішчэнне старых кандалаў і барацьба за вызваленне – мы цвердзім, што ўстанаўленне дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі ёсць лагічны вынік нашага вызвольчага руху. Толькі ў незалежнай нацыянальнай беларускай дзяржаве могуць быць раскрыты істотныя цэннасці беларускай творчай стыхіі. На ўзле яе – ляжыць рабства, цемра і смерць народнай душы.

Заканчвае аўтар рэалістычным і, як пацвердзіў ход гісторыі XX ст., цалкам апраўданым сілагізмам:

І таму пакуль крозы аб «вольнай грамадзе нацыў» ёсць далёкая мара чалавецтва, праграма незалежнасці Беларусі – адзіна разумная і справядлівая³⁸.

Акрэсліўшы змест паняцця «нацыі», у чарговым філасофскім эсе – «Незалежнасць як праграма сённяшняга дня» – Цвікевіч выкладае праграму барацьбы за вызваленне Беларусі. Выказвае свой погляд палемічна. Перш-наперш адкідае падзел нацыў на т. зв. гістарычныя (дзяржаўныя) і негістарычныя (недзяржаўныя) як анахранізм. Палемізуе з поглядамі прадстаўнікоў так званай «рэальнай палітыкі».

Іх нігілізм адносна заваёвы незалежнасці грунтаваўся на досыць паважных аргументах: нізкім узроўні нацыянальнай свядомасці беларусаў, слабой эканамічнай базе, малой колькасці

³⁷ Тамсама. С. 5.

³⁸ Тамсама. С. 7.

кваліфікаванай інтэлігенцыі. Не пазбаўлена логікі было іх акцэнтаванне перш-наперш на так званай арганічнай працы – у сферы культуры, эканомікі. Не беспадстаўна «рэальнымі палітыкамі» нагадваўся чынік «гістарычнага няшчасця» – геапалітычнае становішча Беларусі, яе размяшчэнне паміж дзвюх вялікіх дзяржаў.

З «гістарычнага няшчасця» рэальныя беларускія палітыкі рабілі выснову наконт патрэбы выбраць аднаго з дужэйшых суседзяў для федэравання з ім – вядома, пры забеспячэнні ў канстытуцыі супольнай дзяржавы сваіх, меншасцёвых правоў. Цвікевіч лічыў такі выбар небяспечным, калі не забойчым для беларускага народа. Ён, натуральна, бачыў аб'ектыўныя перашкоды для дасягнення незалежнасці Беларусі тут і цяпер. Прызнаваў слушнасць высунутых «рэальнымі палітыкамі» аргументаў што да здабыцця поўнай незалежнасці. Але зыходзіў з пастулата, што толькі дзяржаўная незалежнасць можа даць магчымасць аптымальнай рэалізацыі закладзеных у народзе, нацыі творчых сіл. Лічыў, бачыў тое навочна, што ў рэвалюцыйны перыяд народ хутчэй падымаецца, даспявае духоўна ў грамадска-палітычным сэнсе. І спадзяваўся, жыў верай у свой народ.

У барацьбе, якая вядзецца беларускім народам за сваю незалежнасць, – пісаў Цвікевіч, – няма пытання – калі гэта незалежнасць будзе дасягнута. У ёй не падрахоўваюцца ні хвіліны, ні дні, ні гады змагання, у ёй не падрахоўваюцца і ашчэры, якія кладуцца на яе алтар. Сколькі бы часу яно не цягнулася, але пакуль жыва вера ў ідэалы, пакуль у народнай душы гарыць агонь імкнення да іх – датуль барацьба будзе трываць³⁹.

Праграму нацыянальна-вызваленчага руху аўтар разглядаў, бачыў перадусім у правільна зразумелай, правільна пастаўленай мэце і правільна акрэсленым шляху да дасягнення гэтай мэты. Паводле Цвікевіча,

вызнаваць праграму незалежнасці Беларусі – знача прызнаваць, што гэтая незалежнасць ёсць не толькі нешта жаданае, але заразам, што гэтая ёсць нешта неўнікнёнае, што гэтая ёсць абавязковы вынік таго нацыянальнага абуджан-

³⁹ Гальнец А. Незалежнасць як праграма сённяшняга дня // Беларускі сьцяг. 1922. № 4. С. 4.

ня, якім ахоплен цяпер беларускі народ. Не трэба думаць, што яна збудзеца абавязкова «заўтра», але разам з тым не можна думаць, што прыход яе – справа якойсь неакрэсленай будучыны⁴⁰.

Паўтараўся, настойваў на выключнай важнасці правільнай пастаноўкі мэты як зыходнага, канчатковага элемента праграмы барацьбы за дзяржаўную незалежнасць.

Мэта незалежнасці павінна быць пастаўлена ясна і выразіста як загадны імператыў (...). Не трэба думаць, што вялікасць пастаўленай мэты можна ўплываць дрэнна на развіццё беларускага руху, што яна можа забіць у народных масах пачуццё рэальнага. Наадварот – вялікасць мэты ёсць найгалоўнейшы варунак ператварэння народных мас з пачатку пасіўнага – у актыўны, ёсць спосаб падняць яе на чын, ёсць адзіная магчымасць пазбавіць народ мадзенья, рабскай паслухмянасці, тхнуць у яго дух павагі да самога сябе (...). Агністы энтузіязм веры павінен быць замкнут у рамкі сцюдзёнага разраўнку, барацьба павінна быць метадычнай, яна не павінна быць бунтам⁴¹.

Чарговыя задачы вызвалення Цвікевіч бачыў у прапагандзе ідэі незалежнасці Беларусі сярод шырокіх народных мас, тлумачэнні неўнікнёнасці яе прыходу, закліканні народа на змаганне дзеля годнай будучыні.

«...Хто ведае, як уложачца лёсы Усходу Еўропы і ці не суджана нашым вачам убачыць усход сонца беларускай свабоды»⁴², – спадзеўна, з верай у пазнаны ім сэрцам свой народ падагульняў, завяршаў палітык філасофска-публіцыстычнае эсэ.

Былі гэта не апошнія публікацыі А. Цвікевіча яго эміграцыйнага перыяду.

Выступіў ён яшчэ з разгорнутым эсэ «Вялікае апрашчэнне ці вялікае ўдасканаленне?». У ім з практычнага пункту гледжання асэнсоўваў праблему далучэння беларускай інтэлігенцыі, у аснове спольшчанай або зрусіфікаванай, да беларускага на-

⁴⁰ Тамсама.

⁴¹ Тамсама. С. 5.

⁴² Тамсама. С. 6.

цыянальнага руху. Праблема гэта, вобразна абазначаная ўжо ў самім загаловаўку эсэ, разглядалася аўтарам у аспекце рэалізацыі духоўнага патэнцыялу інтэлігента, заангажаванага ў грамадскую справу, лёсавызначальную для яго народа⁴³.

У эсэ «Аб аргументах ад розуму і аб аргументах ад сэрца» гутарка ідзе пра ролю пісьменніка, перад усім паэта, у абуджэнні і кансалідацыі нацыі⁴⁴. Але гэтыя свае творы А. Цвікевічу ўдалося апублікаваць ужо па-за межамі Літвы. З вясны 1923 года радыкальна мянялася становішча ўрада БНР у Коўне.

* * *

Беларуска-літоўская ўрадавая дамова 1920 года грунтавалася на агульным зацікаўленні бакоў супрацьстаяць прэтэнзіям палякаў на Віленшчыну і Вільню. Літоўскі ўрад спрабаваў выкарыстаць беларускі чыннік пры вырашэнні пытання польска-літоўскай граніцы. Не сакрэтам для яго былі і намеры беларускіх палітыкаў, прынамсі, адносна Усходняй Віленшчыны, этнічна беларускай, ды і да самой сталіцы сумеснага калісь ВКЛ. Прызнанне Віленшчыны і Вільні за Польшчай не магло не азвацца на саюз, супраць ўрадаў Літвы і БНР, і без таго не вельмі трывалых. Пачаліся канфлікты. Прэм'ер беларускага эміграцыйнага ўрада Вацлаў Ластоўскі падаў у адстаўку. Маршалак Рады БНР Пётра Крачэўскі назначыў прэм'ерам беларускага ўрада Аляксандра Цвікевіча.

Тымчасам польская контрразведка праз правакатара натрапіла на след беларускага падполля на Беластоцчыне, разграміла беларускую партызанку ў Белавежы⁴⁵. Палітычныя непамысласці звонку адбіваліся і на працы ўрада, яго жыцці, і так нялёгка кім у эміграцыйных умовах.

Часопіс «Беларускі сцяг», закладзены вясной 1922 года ў Коўне, да восені на 4-м нумары замёр. Праўда, Ластоўскі, адышоўшы ад актыўнай палітычнай працы, летам 1923 года заснаваў новы мясячнік літаратуры, культуры і грамадскага жыцця пад назваю «Крывіч». Новы беларускі часопіс у замежжы сапраўды адбыў-

⁴³ Галынец А. Вялікае апрашчэнне ці вялікае ўдасканаленне? Рыга, 1926.

⁴⁴ Галынец А. Аб аргументах ад розуму і аб аргументах ад сэрца // Студэнцкая думка. 1925. № 1 (2). С. 6–11.

⁴⁵ Працэс 45-ці беларусаў у Беластоку (паводле справаздачы спецыяльнага карэспандэнта). Вільня, 1923.

ся як паважнае выданне і праіснаваў ажно да 1927 года, калі яго выдавец і рэдактар выехаў у Менск. Цвікевіч ні разу не апублікаваўся ў «Крывічы»: давала пра сябе знаць унутрыўрадавае, асабістае разыходжанне прэм'ераў, былога і новага. Апошнія эміграцыйнага часу творы А. Цвікевіча друкаваліся ў часопісе «Студэнцкая думка» ў Вільні ды ў газеце «Голас беларуса» ў Рызе, дзе меўся досыць моцны беларускі асяродак. Дарэчы, і згаданае эсэ «Вялікае апрашчэнне ці вялікае ўдасканаленне?» пабачыла свет таксама ў Рызе асобнай брашурай.

За час прэм'ерства А. Цвікевіча крызіс дачыненняў паміж беларускім эміграцыйным урадам і літоўскім набыў асаблівую вастрыню. Беларусам давялося прасіць палітычнага прыстанішча ў чэхаславацкага ўрада на чале з прэзідэнтам Томашам Гарыгам Масарыкам. У выніку восенню 1923 года ўрад БНР перабраўся ў Прагу. Ластоўскі застаўся ў Коўне, прысвяціўшы сябе цалкам культурніцкай ды навуковай працы. У Коўне затрымаўся і А. Цвікевіч. Узрушаны доўгай, чатырохгадовай вайной і рэвалюцыяй ў Расіі, да 1925 года свет суцішыўся, міжнароднае становішча стабілізавалася. Спадзявацца на хуткае, новае ўзрушэнне не даводзілася. Беларускія незалежнікі не зракліся ідэі нацыянальнай дзяржаўнасці, але рэальнае яе заваяванне аддалася. Беларусь аказалася падзеленай паміж суседнімі дзяржавамі. Гэта прадбачылі, гэтага баяліся беларускія палітыкі, кроўна зацікаўленыя ў лёсе свайго народа.

Вясною 1921 года ў Рызе на польска-савецкіх перамовах, дзе вырашаўся лёс Беларусі, старшынёю савецкай дэлегацыі Адольфам Іофэ было прапанавана правесці польска-савецкую граніцу па Беразіне, у выніку чаго Менск заставаўся б пад юрысдыкцыяй Польшчы. Старшыня польскай дэлегацыі Ян Домбскі адмовіўся прыняць прапанову савецкага боку: палякі ўлічвалі магчымыя праблемы з беларусамі, іх нацыянальным Адраджэннем і вырашылі пакінуць беларускае пытанне як галаўны боль бальшавікам. У Заходняй жа Беларусі, дзе жыло многа беларусаў каталіцкага веравызнання, яны спадзяваліся вырашыць беларускую праблему шляхам прамой асіміляцыі. Прэм'ер-міністр Леапольд Скульскі яшчэ ў 1920 годзе выказаўся на гэты конт вельмі канкрэтна. Маўляў, праз 50 год на «Крэсах» – так афіцыйна называліся ўсходнія ўскраіны Польшчы – беларусаў нельга будзе знайсці нават са свечкай.

Пасля рыжскага падзелу, успрынятага беларускай інтэлігенцыяй як драма, па-рознаму складалася сацыяльнае і палітычнае становішча беларусаў на Усходзе і на Захадзе.

Беларуская нацыянальная ідэя, атрымаўшы рэальнае ўвасабленне ў розных сферах жыцця ад пачатку ХХ ст., нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы сусветнай вайны, перманентных акупацый набірала жыццёвай моцы, усё шырэй пранікала, абдымала сабою народ. У Заходняй Беларусі, у Вільні склаўся моцны інтэлектуальны беларускі асяродак, цэлае грона творчай інтэлігенцыі. Тут актыўна дзейнічалі беларускія палітычныя партыі і культурна-асветніцкія арганізацыі, сфармаваўся добра пастаўлены дэмакратычны перыядычны друк, які дзейсна спрыяў нацыянальнаму ўсведамленню народа.

Праведзеныя восенню 1922 года выбары ў польскі сейм далі магчымасць беларусам паслаць у найвышэйшы орган дзяржавы 14 дэпутатаў, выказнікаў сваёй волі, сваіх імкненняў. Беларускія дэпутаты заснавалі там сваю асобную парламенцкую фракцыю «Беларускі пасольскі клуб» на чале з прафесарам Браніславам Тарашкевічам, аб'явілі з сеймавай трыбуны праграму дзейнасці, якая ўключала патрабаванне аўтанамізацыі Заходняй Беларусі, кваліфікавана годна сталі бараніць карэнныя інтарэсы чатырохмільённага яе жыхарства.

Праз год-два працы-барацьбы ў сейме дэпутаты пераканаліся, што польскі ўрад глядзіць на «Усходнія крэсы» як на калонію, стасуе да іх чыста каланізацыйныя падыходы і метады і што парламенцкім шляхам ім не здабыць аўтаноміі, нацыянальных правоў, гарантаваных міжнароднымі дамовамі ды канстытуцыяй Польскай дзяржавы.

Пра гэта кіраўнік беларускай сеймавай фракцыі заявіў ужо ў 1924 годзе, адначасова звярнуўшы ўвагу грамадскасці на змену адносін да беларускай дзяржаўнасці на Усходзе. Даслоўна Тарашкевічам было сказана з трыбуны сейма: «з вялікай цяжкасцю, але разам з незвычайнай настойлівасцю бальшавіцкі ўрад будзе новы дом беларускай дзяржаўнасці»⁴⁶. Гэта гаварылася ў кантэксце палітыкі Польскай дзяржавы ў дачыненні да беларусаў і Беларусі. Але было тое гаворана не кан'юктурна, а з апорай на рэаліі з жыцця савецкай

⁴⁶ Тарашкевіч Б. Выбранае. Мінск, 1991. С. 156.

Беларусі. Кан'юктурна і здзекліва сфармаваная з пяці паве-таў Меншчыны, «хароміна, збудаваная чужымі рукамі» (зга-даем выказванне Цвікевіча), БССР паволі набірала беларускі змест. І вочы заходніх беларусаў сталі ўсё ўважлівей, часцей абяртацца на Усход.

Віленская беларуская перыёдыка звычайна мела рубрыку пра жыццё беларускіх асяродкаў у розных краінах. І самай ін-фарматыўнай, як правіла, была рубрыка «з Радавай Беларусі».

З культурных беларускіх здабыткаў на Усходзе беларуская інтэлігенцыя на Захадзе асабліва ўражлівая была да паве-дамленняў пра ўзбуйненне БССР: далучэнне да рэспублікі этнічных беларускіх зямель – Віцебшчыны, Магілёўшчыны, Го-мельшчыны, аднятых пры яе ўтварэнні. Гэтыя факты сведчы-лі аб клопаце пра беларускую дзяржаўнасць. Значыць, меліся ў Менску галовы, што рэальна рушліся пра нацыянальны Бе-ларускі дом. Значыць, ёсць там палітыкі, якія не ішлі адно на падпарадкаванне знешнім сілам, угоду, а дбалі праўдзіва, уме-ла пра свой народ, яго быццё ў часе і прасторы.

Такімі палітыкамі – і сёння, праз гады гісторыкам гэта добра бачна – былі Усевалад Ігнатоўскі, Аляксандр Чарвякоў, Язэп Адамовіч. Яны аптымальна здолелі скарыстаць палітыч-ную сітуацыю 20-х гадоў, каб за савецкай уладай, пакуль яна не трансфармавалася ў сталінізм, дазволіць селяніну вольна папрацаваць на ўласнай зямлі, а інтэлігенцыі – падвесці фун-дамент пад беларускую гуманітарную навуку, пакласці новае звяно ў будынак нацыянальнай культуры беларусаў.

Палітыка беларусізацыі ішла, праўда, тугавата, але галоў-нае – поспехі на асветнай ніве, культурным і дзяржаўным будаў-ніцтве БССР былі заўважныя. І якраз яны пачалі арыентаваць беларусаў замежжа на Менск як на цэнтр нацыянальна-дзяр-жаўнай кансалідацыі.

Надзею на рэальную беларускую дзяржаўнасць, будаваную беларусамі ў Саветах, першымі ўспрынялі асобныя дзеячы на-цыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. Сярод іх – Браніслаў Тарашкевіч, Сымон Рак-Міхайлоўскі і такі аўта-рытэтны, паслядоўны незалежнік, як Антон Луцкевіч, аб чым засведчылі яго публікацыі ў друку. Гэту надзею неўзабаве пад-зялілі і беларускія дзяржаўнікі, некаторыя члены ўрада БНР, аселяя ў Коўне і Празе.

Гэта сталася перадумовай кантактаў з савецкімі прадстаўнікамі за мяжой.

* * *

Народным камісарыятам замежных спраў СССР праз пасольствы, наяўныя ў іх структурах спецслужбы пільна адсочваліся настроі, палітычная сітуацыя ў розных асяродках, цэнтрах эміграцыі. Пытанні, звязаныя з эміграцыяй, былі на кантролі ў ЦК РКП(б), у Беларусі – у ЦК КП(б)Б. Ліквідацыя эміграцыйнага ўрада БНР, як відаць з рашэнняў найвышэйшага органа кампартыі БССР, была адной з актуальных яго задач. Ініцыятыва склікання 12 кастрычніка 1925 г. беларускай канферэнцыі ў Берліне выходзіла з Менска. Яе мэта, задачы, умовы былі канкрэтна вызначаны пастановай ЦК КП(б)Б ад 14 жніўня 1925 г.⁴⁷ Асноўным рухавіком-арганізатарам Берлінскай канферэнцыі прызначаўся савецкі паўнамоцны прадстаўнік у Варшаве мянчанін Аляксандр Ульянаў.

Згода на правядзенне канферэнцыі для апошняга прэм'ера ўрада БНР Аляксандра Цвікевіча была лёсавызначальным крокам. Ды, пэўна, і непазбежным. У нейкім сэнсе – фатальным. Надзея на здабыццё беларускай дзяржаўнасці з апорай на заходнееўрапейскую дэмакратыю не спраўдзілася. Пазітыўныя зрухі дзяржаўна-культурнага будаўніцтва ў Менску ўсё ж давалі шанц.

Не ўсе дзеячы беларускага руху незалежніцкай арыентацыі падзялялі згоду А. Цвікевіча на прапановы з Менска. Наяўнасць беларускага прадстаўніцтва ў форме ўрада БНР на эміграцыі, акрамя савецкага і польскага бакоў, што цалкам зразумела, неадназначна ўспрымалася і ў самім беларускім вызваленчым руху, які ў 20-я гады ХХ ст. канцэнтравалася перш за ўсё ў падпольскай Заходняй Беларусі. Ужо ў 1923 годзе Беларускі краёвы цэнтр у Вільні, што ўключалі ў сябе Беларускі пасольскі клуб і Беларускі нацыянальны камітэт, выказаў сумненне ў мэтазгоднасці працягу існавання ўрада БНР. Бачылі бесперспектыўнасць яго палітычных акцый? Малую карысць для руху ў цэлым? Цяжка сказаць. Магчыма, да скептыцызму

⁴⁷ Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии, 1918–1945. Ч. 1. Минск, 1990. С. 172.

спрычыніліся і іншыя факты, чыннікі. У адказ на прэтэнзіі, адмаўленне старшыня Рады Рэспублікі Пётра Крачэўскі пісаў паслам БПК 28 траўня 1924 г.:

Апазіцыя да ўрада ёсць усюды, але яна не можна абяславіць яго, калі ён ідзе па правільнаму шляху. Мемарандум, які вам перасылаю, тэлеграма Макдональду, ліст з падзякай Роланду і ўсё тое, што мы тут робім афіцыйна і ў працэсе ў абарону беларускага народа, мае вагу надзвычайную і адмаўляцца ад гэтай працы яшчэ не настаў час, бо ідэя незалежнасці (...) не скампраметавана нідзе за граніцай, а знаходзіць падтрымку нават у тых, хто раней ставіўся да нас варожа, як Францыя.

Крачэўскі доказна, слухна адпрэчваў прапанову паслоў БПК замяніць беларускае ўрадавае прадстаўніцтва за мяжой выбарным на яго месца камітэтам.

Няўжо ж калі няма вагі за Урадам, то яна знойдзецца за Камітэтам, якога нішто доўгі час і ведаць не будзе, а мо' нават і не даведаецца зусім. Гэта ж не справа. А Ваша рада, каб камітэт працаваў у сціслым кантакце з Лігай Нацый і 2-м Інтэрнацыяналам – упрост смешна, бо калі б нават не ўсе, а значная частка з нашых перайшла на бок камуністаў афіцыйна, то з намі не толькі не гаварыла б Еўропа, Ліга Нацый і 2-і Інтэрнацыянал, а нават украінская, грузінская, армянская і іншыя эміграцыі, не гаворачы ўжо аб чэхах.

А ўвогуле ў сваім разгорнутым лісце на адрас беларускіх паслоў польскага сейма старшыня Рады БНР разгортвае шырокую, лагічна пераканаўчую аргументацыю супраць роспуску эміграцыйнага беларускага ўрада. І робіць гэта без ценю старэйшага ў іерархіі, без ментарскага тону, але прынцыпова. Падкрэслівае, што крок роспуску ўрада – акт адказу ад незалежнасці.

Думаю, што гэтага без паразумення з сесіяй Рады і народамі не возьмеце на сябе і Вы, а калі Вы ўзялі, то ўпрост не разважыўшы пытання так, як належыць. У такіх выпадках велізарнай вагі, як захаваць лад дэмакратычны з усёй Еўропай, ці прыняць камунізм, распусціўшы палаты, апелююць да народа і новымі выбарамі ці рэфэрэндумам вырашаюць справу.

А вы хочаце нас, прысягнуўшых на вернасць народу і народнапраўству, супроць гвалтаў палякаў і камуністаў, зрабіць служкамі Саветаў...

І далей задае пытанне:

А што станеца з Вамі і беларускім народам пад польскай акупацыяй, калі мы дамо ў польскія рукі галоўны аргумент абвінавачання беларускага руху, што мы сапраўды бальшавікі і носім у сабе тую заразу, якую праз Польшчы хочам перакінуць у Еўропу?

Пад канец ліст набірае ўсё больш палемічны, нават запальчы-вы тон у дачыненні да ініцыятараў роспуску ўрада:

Калі б мы паслухалі Вас, то ўсё ж такі пры звароце на бацькаўшчыну ў каго патрабуюць адказнасці за тое, што будзе зроблена. У Вас ці ў нас? Напэўна Вы будзеце адказваць толькі за варшаўскі сойм, а нам прыйдзеца адказваць за ўсю Беларусь наогул, бо мы былі насланы за граніцу таксама і Менскам. А ён усё ж такі здаваць нам мандаты не прапануе. Нават у асобах камуністаў. Вас проста баламуцяць і больш нічога.

І ўжо на самае завяршэнне зусім прымірэнча і разам з тым цвёрда:

Барацьба не скончана. Яшчэ можа пасля верасня, калі адб'емя ад Польшчы (а ўсе адзнакі за нас) у Лізе Нацый, справа на гэту старану рыжскай лініі будзе стаяць лепш ніж на тую – я разумею справу беларускую. Здавацца няма ніякага сэнсу ні тым, ні другім. Дрэжны салдат, калі ён уцякае з поля бойкі, не будучы пераможаным, а Вы нам раіце гэта зрабіць, не маючы на тое ніякіх падстаў⁴⁸.

У старшыні ўрада быў наконт гэтага іншы погляд. Ужо да пачатку 1925 года Цвікевіч канчаткова вырашыў для сябе пытанне роспуску ўрада БНР і пераезду ў Менск. У лісце ад 22 лютага на адрас Беларускага краёвага цэнтра, апісаўшы дачыненні з літоўскім ўрадам, у тым ліку ў справе Вільні, ён паведамляў:

⁴⁸ НАРБ. Ф. 325, воп. 1, спр. 217, арк. 93–94.

Даводжу да ведама Краёвага цэнтра, што ў звязку са стварыўшымся становішчам я парашыў выехаць з Літвы. Выехаць я магу толькі на ўсход. Я шмат думаў аб гэтым сваім рашэнні і прыйшоў вась да якога вываду: маё падарожжа носіць ці зусім прыватны, ці палітычны характар. Калі я паеду як просты грамадзянін (знача – нават не як беларускі палітычны дзеяч і зусім не як былы старшыня ўрада БНР), дык я абайдуся, як кажучь, «своими средствами». Калі дадуць дазвол, дык вазьму візу на іхні пашпарт і паеду – не для палітычнай працы, а для прыватнага жыцця. Калі ж я паеду як беларускі палітычны дзеяч і былы старшыня ўрада БНР, дык пры гэтым лічу патрэбным звязацца з Вамі, каб мой пераезд сведчыў ласне аб нечым палітычным.

У працягу ліста ён выказвае клопат аб «пасіленні» заходняга і ўсходняга фронту, бегла кідае заўвагу: «...кожны з нас ведае, што запраўды Менск сёння яшчэ далёк ад таго, каб быць беларускім», пазначае некаторыя задачы. У заключэнне паведамляе, што для пераезду вызначыў травень–ліпень⁴⁹. Старшыня рады БНР Пётра Крачэўскі, калі Цвікевіч наведаў Прагу, катэгарычна адмовіўся здаваць мандат урада. Не пагаджаўся з прапановай Цвікевіча і выканаўца абавязкаў міністра фінансаў Васіль Захарка. Былі супраць члены Рады, лідары эсэраў Тамаш Грыб і Язэп Мамонька. Не згаджаўся з роспускам урада БНР і лідар латвійскіх беларусаў Кастусь Езавітаў, што відаць з яго лістоў, апублікаваных у наш час. Праўда, пытанне роспуску ўрада БНР абмяркоўвалася з беларускімі пасламі ад пасольскага клуба Беларускай сялянска-работніцкай грамады з удзелам Антона Луцкевіча ў Данцыгу. Адсюль і агаворка ў пастанове ад 15 кастрычніка 1925 г.: «у поўным паразуменні з краявымі арганізацыямі». Зрэшты, грамадоўскія паслы сеймавага клуба БСРГ на чале з Тарашкевічам да гэтага часу ўжо былі заангажаваны ў практычнае палітычнае супрацоўніцтва з Саветамі і пры абмеркаванні пытання роспуску ўрада БНР дзейнічалі свядома на карысць ідэі Менска, як адзінага цэнтра нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння Беларусі.

Ідэя Цвікевіча стварыць і мець цэнтр беларускага нацыянальна-вызваленчага руху за мяжой, што зыходзіла яшчэ з Пражскай

⁴⁹ БДАМЛІМ. Ф. 3, воп. 1, спр. 282, арк. 8–10.

нарады 1921 года, катэгарычна адмаўлялася савецкім бокам ды была заблакавана на Берлінскай канферэнцыі. Мусіў забыцца на яе і прэм'ер, яе генератар.

Пастанова апошняга пасяджэння Рады народных міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі спыняла існаванне ўрада БНР і абвясціла Менск «адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння Беларусі». Яна падпісана трыма асобамі: старшынёй Рады міністраў Аляксандрам Цвікевічам, дзяржаўным сакратаром Уладзімірам Пракулевічам і дзяржаўным кантралёрам Лявонам Зайцам.

У савецкіх дакументах, датычных Берлінскай канферэнцыі, яны значацца як «група Цвікевіча». Наконт складу ўдзельнікаў беларускай палітакцыі ў Берліне звесткі вельмі скупыя. Зразумела, акрамя трох чальцоў урада БНР у неардынарнай сустрэчы з савецкага боку ўдзельнічалі яе медыятар Аляксандр Ульянаў, паводле ўскосных сведчанняў, – інкогніта намеснік шэфа АДПУ ў Менску Іосіф Апанскі. Праўдападобна, пасля пасяджэння, ужо пры выхадзе на Фрыдрыхштрасэ Цвікевіч пачуў ад Міхася Кудзелькі (Чарота): «Пакуль вы тут былі, нам у Менску было лягчэй...» Падтэкст рэплікі паэта-дыпламата, а менавіта ў такой ролі яго з Цішкам Гартным час ад часу пасылалі за мяжу, стане паўней зразумелы Цвікевічу, калі ён вернецца ў Савецкую Беларусь. У тэксце апошняй пастановы ўрада БНР канкрэтна было сказана:

У свядомасці таго, што ўлада сялян і работнікаў, замацаваная ў Менску – сталіцы Радавай Беларусі, запраўдна імкнецца адрадзіць Беларускі народ культурна, эканамічна і дзяржаўна, што Радавая Беларусь ёсць адзіная рэальная сіла, якая можа вызваліць Заходнюю Беларусь ад польскага іга, у поўным паразуме з краёвымі арганізацыямі, пастанавілі: спыніць існаванне Урада Беларускай Народнай Рэспублікі і прызнаць Менск адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння Беларусі⁵⁰.

Змест пастановы адпостроўваў погляд Цвікевіча на праблему беларускай дзяржаўнасці і палітычную сітуацыю 1920-х гадоў

⁵⁰ Вынікі партфэльнай палітыкі: дакуманты аб ліквідацыі «ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі» // Савецкая Беларусь. 1925. № 259 (155). 15 лістапада. С. 3.

ды адпавядаў задачы заказчыкаў і арганізатараў ліквідацыйнай акцыі з савецкага боку.

* * *

Ні мемуарных, ні эпістальярных звестак пра тое, як пачуваўся Аляксандар Цвікевіч, вярнуўшыся на радзіму, на жаль, няма. Ды і не магло быць: так склаўся лёс беларускай інтэлігенцыі савецкага часу. Як высока духоўна, інтэлектуальна, творча ўзнялася яна ў 20-я гады ХХ ст., так трагічна з той вышыні і была ўраз абрынута ў небыццё ўсталяваным да 30-х гадоў таталітарным рэжымам.

Але мяркуючы па тым, як лёгка пісалася яму, як актыўна друкаваўся ў газеце «Савецкая Беларусь», часопісе «Польмя», можна казаць, што яго лёсавызначальнае рапэнне напачатку ў асноўным сябе апраўдвала.

Адразу па звароце яму была прапанавана праца ў Наркамфіне, а з вясны 1926 года – цалкам паважная пасада вучонага сакратара ў Інстытуце беларускай культуры, які адыграў надзвычай важную ролю ў станаўленні беларускай навукі, і не толькі гуманітарнай. Знакаміты беларускі гісторык Мікалай Улашчык называў 1920-я гады ў жыцці Савецкай Беларусі эпохай Інбелкульты. І гэта была цалкам аб'ектыўная ацэнка.

А. Цвікевіч цягам 1926 года напісаў кнігу «Інстытут беларускае культуры», у якой разгледжана гісторыя ўзнікнення гэтай першай у Беларусі навуковай установы, пададзена яе структура і ахарактарызавана навукова-даследчая дзейнасць⁵¹. У цэлым жа праца Цвікевіча давала канкрэтнае ўяўленне пра пошукі, высілки і поспехі беларускай навукі на першым этапе яе станаўлення. І на сёння яна не страціла гісторыка-пазнавальнага і агульнакультурнага значэння.

Пачынаў жа былы прэм'ер БНР у Менску 20-х гадоў з культурніцка-публіцыстычных публікацый, у якіх адчуваўся нязжыты інтарэс палітыка.

Аб'ектам жывой цікавасці Цвікевіча-нарысіста і эсэіста, тэмамі яго публікацый у перыёдыцы сталі паспяхова арганізаванае культурнае і грамадска-палітычнае жыццё беларускай меншасці ў Латвіі (артыкулы «Пяць год», «Беларуская культурная справа

---

⁵¹ Цвікевіч А. Інстытут беларускае культуры: гісторыя ўзнікнення, сучасная структура, навукова-даследчая дзейнасць. Менск, 1926.

ў Латвіі»), у Літве (артыкулы «Праца на Літве», «Менск–Вільня–Коўна»), спробы пашырэння нацыянальнай ідэі ў асяродзі беларускай эканамічнай эміграцыі ў ЗША (артыкулы «Успамін аб Амерыцы», «Беларускае Чыкага»).

З абоймы нарысаў і эсэ Цвікевіча («Старонка з мінулага», «Англа-польскія інтрыгі ў Заходняй Беларусі», «Беларускі сялянскі саюз», «Сардэчны альянс», «Не паўтарайце задоў», «Часовы трыумф польскай буржуазіі», «Тайна Бельведэра адкрылася», «Прысуд і мы» ды інш.) відаць, як непакоіла яго палітычнае становішча ў Польшчы, гістарычны ды палітычны лёс Заходняй Беларусі. Натуральна, Цвікевічу давялося адбівацца ад крытыкаў яго радыкальнага кроку – роспуску ўрада БНР, што ім і рабілася ў публікацыях «Перспектывы беларускае справы на Захадзе», «Каша», «Берлінская канферэнцыя».

У новыя ўмовы ў савецкім Менску Цвікевіч ужываўся без цяжкасцей. Па-першае, быў шырока запатрабаваны як асоба высокакваліфікаваная, таленавітая. З вясны 1926 г. запрошаны на становішча намесніка старшыні «Беларускага таварыства Чырвонага Крыжа», ініцыятыўна працуе ў «Беларускім таварыстве культурнай сувязі з заганіцай». Гэта акрамя сталай заангажаванасці ў працы Інбелкульту, актыўнай навуковай і літаратурна-публіцыстычнай дзейнасці.

Па-другое, у краіне рэальна разгортвалася шырокае культурна-дзяржаўнае будаўніцтва, ахопліваючы розныя сферы жыцця савецкага грамадства, у сярэдзіне 1920-х яшчэ не скаванага вярыгамі таталітарызму. Адаптацыя тых, хто вярнуўся, праходзіла ў нармальна бытавых умовах. Дэманалізаваная праз НЭП эканоміка краіны, не звязаная дэкрэтамі, развівалася паводле натуральных сваіх законаў, давала неблагі плён. Інтэлігенцыя, творцы хлеба духоўнага, нацярапеўшыся ўсяго за гады рэвалюцый і акупацый, магла спадзявацца ўжо на сякі-такі дастатак. Ладзіліся сустрэчы, вечарыны ў хатніх умовах, часам з запрашэннем кіраўнікоў рэспублікі.

Цвікевіч, які пасля разрыву дамовы з літоўскім урадам два з лішнім гады ў Коўне выжываў з сям'ёю ў пяць чалавек адно коштам агоранага ім невялікага кніжнага магазіна, мог цяпер бязбедна жыць з заробку ды частых літганараў.

Інтэгравацца ў новае для яго асяроддзе было няцяжка. Інбелкульт на той час канцэнтраваў у сваёй структуры ці не асноў-

ныя нацыянальна арыентаваныя інтэлігенцкія сілы. Цяпер тут разам, побач працавалі і некаторыя даўнейшыя знаёмцы, сябры па змаганні за беларускую дзяржаўнасць. Не чужым аказаўся Аляксандр Цвікевіч і ў колах творчай мастацкай інтэлігенцыі, якую з навукоўцамі тады лучыла беларуская ідэя, задачы беларускага Адраджэння*.

Натуральна, у паасобных беларускіх інтэлігентаў здача Цвікевічам паўнамоцтваў урада БНР як сімвалічнага сцяга незалежнасці выклікала пытанні. Не ўсе беларускія інтэлігенты лічылі БССР гарантам суверэннасці Беларусі. У асяроддзі інтэлігенцыі – і для таго меліся канкрэтныя прычыны – не пераставалі кружыць заўвагі, пасажы, кшталту іранічнага, аўтарства слымнага мовазнаўцы і палітыка Язэпа Лёсіка – «Дарагія госцейкі, дазвольце гаспадару ў сваёй хаце пад лаўкай пераначаваць».

Цвікевіч, праўда, у спецыфічных умовах, падчас следства па так званай «справе Саюза вызвалення Беларусі», скажа пра засярогу ў дачыненні да яго сярод «асноўнай групы беларускай інтэлігенцыі, на чале з гуртком, які збіраўся ў Янкі Купалы, Лёсіка, Якуба Коласа».

Не выключана, што напісанне і публікацыя А. Цвікевічам у красавіцкім нумары «Полымя» за 1926 год грунтоўнага аналітычнага артыкула «Берлінская канферэнцыя» дыктавалася аўтарскім намерам як мага больш пераканаўча растлумачыць гэты крок як акт беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. У артыкуле досыць падрабязна і пераканаўча прааналізаваны ўсе этапы развіцця палітычнай думкі, ідэалогіі беларускай эміграцыі з 1919 па 1925 год, асветлена яе палітычная дзейнасць.

З гледзішча сённяшняга дня А. Цвікевічам як сацыялістам-федэралістам не была заўважана, а тым больш улічана магчымасць перарастання савецкай палітычнай сістэмы ў таталітарную. Ім абсалютызаваліся працоўны і інтэрнацыянальны пачаткі гэтай сістэмы, сама кампартыя як гарант інтарэсаў усіх працоўных. Учарашні беларускі практычны палітык забыўся ці ўва

---

* Дарэчы, у Менску з 1923 г. ужо працаваў у медычным адзеле Інбелкульта малодшы брат Аляксандра Цвікевіча, Іван. Медык па адукацыі, Іван Цвікевіч меў і літаратурныя амбіцыі. Займаўся перакладамі на беларускую мову, пад псеўданімам «Іван Трызна» апублікаваў у часопісе «Беларускі сцяг» артыкул пра Канстанціна Каліноўскага. Друкаваўся і пад псеўданімам «І. Яцвяг». Быў арыштаваны ў 1930 г. і загінуў у лагерах.

ўсякім разе не стаў браць пад увагу папярэджанне аўтарытэтай дзяячкі міжнароднага сацыялістычнага руху Розы Люксембург пра тое, што «Саветы, прапагандаваныя Леніным і Троцкім як новая форма дэмакратыі, могуць стаць, стануць мёртвай прыладай у руках дыктатара».

На шчасце, публіцыстыка, пры аналітычным розуме і досціпе А. Цвікевіча, не захпіла ў новых абставінах яго цалкам.

Вызвалены летам 1927 г. ад абавязкаў вучонага сакратара Інбелкульту, застаючыся ў ім адно як спецыяліст-гісторык, Цвікевіч выходзіць на фундаментальную навуковую тэму. Яе актуальнасць у беларускай рэчаіснасці адчуў яшчэ раней, у свой ковенскі час. Але цяпер, у савецкай Беларусі, калі ўбачыў, як цяжка, з якімі перашкодамі, супрацівам ідзе беларусізацыя, адчуў крайнюю неабходнасць навукова асэнсаваць тэорыю «заходнерусізму» як ідэалагічны феномен. Наглядна бачыў яго трансфармацыю ў сучаснасці. Чытаў, як трактавалася сягоння ў Еўропе, перад еўрапейцамі Беларусь шматлікай белаай расійскай эміграцыяй. А рабілася тое заўсёды з пазіцый «заходнерусізму».

Цвікевіч не мог не бачыць тут, на Радзіме, як не прымалася, свядома і несвядома, беларускасць часткай грамадства БССР. Сваю апошнюю кнігу «“Западнаруссизм”: нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.» ён пачынае з азначэння з’явы даследавання:

Пад «западнаруссизмом» мы разумеем тую пльнь у гісторыі грамадскай думкі на Беларусі, якая лічыла, што Беларусь не з’яўляецца крайнай з асобнай нацыянальнай культурай і не мае дзеля гэтага права на самастойнае культурнае і палітычнае развіццё...⁵²

У першым жа раздзеле, кротка разгледзеўшы вытокі, абазнаўчыўшы этапы развіцця «заходнерусізму», фармаванне яго ідэалагічнай платформы, аўтар падкрэсліў той факт, што

на працягу гэтай доўгай гісторыі «западнаруссизм» вырас у агромністую палітычную сілу, якая затрымлівала развіццё беларускага культурнага адраджэння і якая гэтак цяжс-

⁵² Цвікевіч А. «Западнаруссизм»: нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Менск, 1929. С. 7.

ка падбівала развіццё беларускай вызваленчай ідэі нават на нашых вачох⁵³.

Паводле высновы А. Цвікевіча,

«западнаруссизм» упершыню рэльефна зазначыўся і набыў сваю праграму ў эпоху царавання Мікалая I, пры міністры Увараве, калі, па выразу Пакроўскага, «Расія трымалася як кансерва ў герметычна закупоранай каробцы»⁵⁴.

Ідэйна-палітычны накірунак і практычныя мэты «заходнерусізму» былі скіраваны на апалагетыку царскага самаўладства, барацьбу супраць сепаратызму, ахову цэласнасці Расійскай імперыі. У кнізе Цвікевіча досыць шырока паказана дзейнасць аднаго з тэарэтыкаў і прапаведнікаў гэтай плыні, сына ўніяцкага святара з Віцебшчыны Ксенафонта Гаворскага. У заснаваным у Кіеве часопісе «Вестник Юго-Западной и Западной России» Гаворскі спачатку змагаўся з федэралістычнай ідэяй Мікалая Кастамарава, «украінафільствам і хлапаманствам». З пачаткам паўстання 1863 г. у Беларусі і Літве перабраўся ў Вільню пад апеку генерал-губернатара Міхаіла Мураўёва, стаў ідэйнай апорай дзейнасці ўсемагутнага правіцеля краю, правадніком яго праграмы дэпаланізацыі Беларусі і ўкаранення ў ёй «рускіх начал».

Перанесены ў Вільню часопіс Гаворскага, атрымаўшы там назву «Вестник Западной России», разам з мураўёўскай адміністрацыяй рэалізаваў шырока закроеную праграму «абрусення» Беларусі і Літвы.

Нямала для станаўлення і развіцця «заходнерусізму» тут было зроблена мітрапалітам Іосіфам Сямашкам. Галоўным жа ідэолагам-тэарэтыкам «заходнярускай» плыні стаў прафесар Пецябургскай духоўнай акадэміі, выхадзец з уніяцкай сям'і з Гарадзеншчыны Міхаіл Восіпавіч Каяловіч.

На падставе вывучэння жыцця і дзейнасці Каяловіча, аналізу яго прац «Літоўская царкоўная унія», «Лекцыі па гісторыі Заходняй Расіі», «Народны рух у Заходняй Расіі», «Гісторыя рускай самасвядомасці» і інш. Цвікевіч сутнасна раскрыў канцэпцыю «заходнерусізму», даў трактоўку яго як асобнай школы.

⁵³ Тамсама. С. 16.

⁵⁴ Тамсама. С. 13.

Паралельна з грунтоўным даследаваннем працяглай у часе (налічвала без мала сто год) гісторыі «заходнерусізму» Цвікевіч, праўда, фрагментарна закрануў і станаўленне беларускай нацыянальнай ідэі.

Звязваў пачаткі яе з прафесарамі Віленскага ўніверсітэта Міхалам Баброўскім, Ігнатам Даніловічам, Іосіфам Ярашэвічам, якія ў 20-я гады XIX ст. даследавалі летапісы, юрыдычную і гістарычную спадчыну Вялікага Княства Літоўскага і выйшлі на ідэнтыфікацыю беларускага этнасу паводле дзейнасці Францішка Скарыны, Васіля Цяпінскага, Літоўскага Статута. Цвікевіч бачыў прадаўжэнне станаўлення беларускай ідэі ў публіцыстыцы беларускіх народнікаў, выдаўцоў часопіса «Гоман» у Пецябургу, у ініцыятывах менскіх інтэлігентаў Мітрафана Доўнар-Запольскага, Аляксандра Слупскага, Івана Неслухоўскага (Янкі Лучыны) па выданні «Календаря Северо-Западного края» і аб'ектыўным навуковым пазнанні Беларусі. Натуральна, як на выклік «заходнерусізму» паглядзеў Цвікевіч на зварот-заклік Францішка Багушэвіча да беларусаў шанаваньня родную мову, «апратку душы» ды на ўзор «пабратымчых народаў» – украінцаў, чэхаў, славакаў, харватаў – парупіцца пра сваю ідэнтычнасць, нацыянальнае адраджэнне.

Спантанна, замкнёны ў падпольных гуртках студэнцкай моладзі, вузкім коле інтэлігентаў, згуртаваных вакол газеты «Минский листок» у канцы XIX ст., у бурныя рэвалюцыйныя 1905–1907 гг. беларускі рух патрапіў вырасці ў першарадную грамадскую з'яву, «аформіцца палітычна і літаратурна», як адзначыў Цвікевіч⁵⁵.

Шырэй разгледжаны Цвікевічам акцыі адэптаў «заходнерусізму» ў пачатку XX ст., калі ён актывізаваўся ў сувязі з крызісам царызму і нарастаннем у Расіі рэвалюцыйнага ды нацыянальна-адраджэнскіх рухаў.

Арганічнае ўзрастанне беларушчыны, станаўленне беларускага нацыянальнага Адраджэння сталася тым фактарам, які грамадска-жыццёва прырэчыў палітычнай дактрыне «заходнерусізму», яго тэорыі аб адзіным рускім народзе, адмаўленні самадастатковасці беларускага і ўкраінскага этнасаў.

Паўсталае да жыцця «Заходняруское таварыства» ў Пецябургу, дарэчы, у статуце мела задачу сачыць за «беларусінствам

⁵⁵ Тамсама. С. 310.

і ўкраінскім мазэпінствам». Пецярбургскае і аналагічныя віленскія таварыствы праз свае друкаваныя органы «Крестьянин», «Северо-Западная жизнь», «Окраины России» павялі заўзятую атаку на «Нашу ніву» і ў цэлым на беларускае слова, мову, літаратуру.

Саланевічы, каранкевічы, бивалькевічы і рой да іх падобных газетчыкаў, прапагандыстаў «заходнерусізму», пазіцыянуючы сябе як «истинно-русских» людзей, расійскіх патрыётаў, у выдаванай коштам царскай казны перыёдыцы натужліва і паслядоўна змагаліся з «рэвалюцыйнай крамолай», «краёвым сепаратызмам», беларускім адраджэнскім рухам.

* * *

Здавалася тое, пэўна, і не аднаму толькі аўтару кнігі пра «заходнерусізм», што рэвалюцыя і здабыццё беларускай дзяржаўнасці, няхай сабе ў форме федэратыўнай, у рамках СССР, паклалі крэс на ідэалогіі, адэпты якой зацята змагаліся супраць узвышэння Беларусі да суб'екта гісторыі.

Але яшчэ цяжэй, пэўна, было ўявіць Аляксандру Цвікевічу, беларускай інтэлігенцыі ўзвышэнскіх 20-х, што феномен ідэалогіі «заходнерусізму» ў трансфармаванай форме можа аказацца жывым аж праз стагоддзе пасля падзення Расійскай імперыі, нават пасля распаду СССР, калі на яго руінах паўстане 15 незалежных дзяржаў... Цвікевіч паспеў закончыць сваю галоўную і апошнюю кнігу ў 1929 годзе – у год так званага «вялікага пералому».

Якраз тады запачаткоўвалася рэпрэсіўнае дзесяцігоддзе, вынікі страт якога з розных прычын яшчэ належна не асэнсаваны сучаснай гістарыяграфіяй, сацыялогіяй, дэмаграфіяй. Перыяд гэты наогул – цяжкі для ўсебаковага аб'ектыўнага асэнсавання. А між тым, пазнанне маштабу трагедыі 30-х гадоў, яе прычын, палітычнай асновы – актуальны, важны чыннік гуманнай перспектывы развіцця грамадства, нашай будучыні.

У кантэксце гэтых падзей складваўся і асабісты трагічны лёс Аляксандра Цвікевіча.

«Пераломнаму» году папярэднічала канчатковае ўсталяванне на $\frac{1}{6}$ планеты таталітарнага рэжыму з адпаведнымі яго прыродзе рысамі, устаноўкамі, умацаванне асабістай дыктатуры Сталіна.

Арышты беларускай інтэлігенцыі вясноў–летам 1930 года ў Менску рыхтаваліся, зразумела, не адразу. Натуральна, вёўся

загаданы з Масквы яшчэ ў 1923 г. нагляд, збіранне інфармацыі. Намеснік упаўнаважанага прадстаўніка АДПУ па Захкраі Апанскі ў дакладной запісцы старшыні АДПУ СССР Мянжынскаму ад 28 снежня 1926 г. паведамляў:

Самая вялікая і ўплывовая група беларусаў (чытай, беларускай інтэлігенцыі) – гэта група незалежнікаў, якія мараць пра аб’яднаную і цалкам незалежную Беларусь. У гэтую групу ўваходзяць: Лёсік, Пракулевіч, Цвікевіч, Краскоўскі, Біндзюк, Заяц, Вальковіч і інш. Усе гэтыя асобы зараз займаюць адказныя пасады ў культурна-асветных установах⁵⁶.

Трэба сказаць, што запіска намесніка шэфа АДПУ па Захкраі (звяртае на сябе ўвагу старое, «заходнярускае» акрэсленне Беларусі ў спецведамстве) не вылучалася інфарматыўнасцю ў плане настройкі інтэлігенцыі і шырокім ахопам яе прадстаўнікоў. Адметна аднак, што Цвікевіч у групе самай вялікай і ўплывовай – паводле азначэння Апанскага, зацятых незалежнікаў – названы адным з першых. Між тым, яго ўжо, аказваецца, выклікалі агенты гэтага шырокаўпаўнаважанага ведамства. Спадзеючыся на разуменне інтарэсаў спецслужбы ды згаворлівасць былога прэм’ера БНР, ласкава прапаноўвалі супраць. Знаны рээмігрант катэгарычна адмовіўся: меў гонар і годнасць. Няўдачу менскіх «гэпэўнікаў» у дачыненнях з Цвікевічам нядаўна дакументальна пасведчыў незалежны беларускі журналіст Сяргей Крапівін⁵⁷. Але вернемся да падзей 1930–1931 гг.

Бальшавіцкай уладзе, нягледзячы на ідэалагічную рыторыку, было характэрна нігілісцкае стаўленне да інтэлігенцыі, імкненне замяніць яе маладой генерацыяй, стварыць катэгорыю людзей, цалкам паслухмяных, кіраваных зверху.

У рэпрэсіях супраць інтэлігенцыі бачна палітычная стратэгія загадзя ўхіліць магчымую апазіцыю, супраціў новаму курсу. У стратэгіі гэтых рэпрэсій выразна праглядаў новы сталінскі падыход да нацыянальнага пытання і практычнай палітыкі яго вырашэння.

⁵⁶ Дакладная запіска І. Апанскага / Публ. К. Атрашэўскага // Скарыніч. Вып. 5. Мінск, 2002. С. 141.

⁵⁷ Крапівін С. Глухая пора листопада: кто и как «отставил» в октябре 1925 года правительство Белорусской Народной Республики // Народная воля. 2010. №№ 164–165. 19–21 кастрычніка. С. 7.

Рост нацыянальнай свядомасці, нацыянальная кансалідацыя, абумоўленыя культурна-дзяржаўным будаўніцтвам, асабліва на Украіне і ў Беларусі, выклікалі засцярогу ў Маскве наконт магчымых цэнтрабежных тэндэнцый. Яшчэ ў 1923 г. Сталін, на той час не толькі наркам нацыянальнасцей, але ўжо і генсек, заяўляў аб росце нацыяналізму ў рэспубліках (Украіна, Беларусь і інш.). Да таго ж праціўнікі каранізацыі, беларусізацыі і ўкраінізацыі, сігналізавалі ў цэнтр публічна і прыватна пра засілле ў адміністрацыі рэспублік прадстаўнікоў тытульных нацый*.

Спланаваная ў Маскве супраць беларускай навуковай і мастацкай інтэлігенцыі шырокая рэпрэсіўная акцыя пачалася з прысылкі ў Менск у траўні 1929 г. камісіі ЦКК УКП(б). Камісія працавала больш чым паўтара месяца, вывучала перадусім практыку правядзення нацыянальнай палітыкі ў БССР. «Характарыстыкі, высновы Камісіі вызначаліся катэгарычнасцю», – зазначае акадэмік Міхаіл Касцюк⁵⁸.

Негатыўна была ацэнена дзейнасць кіраўнікоў рэспублікі: старшыні ЦВК Аляксандра Чарвякова (за выступленне ў 1920 г. у абарону інтэлігенцыі), наркама асветы Антона Баліцкага (за правядзенне з Усеваладам Ігнатоўскім акадэмічнай канферэнцыі па беларускім правапісе), наркама земляробства Дзмітрыя Прышчэпава і інш. Крытычна ацэнены стан гуманітарнай навукі ў цэлым: працы Вацлава Ластоўскага, Язэпа Лёсіка, Сцяпана Некрашэвіча, Браніслава Эпімаха-Шыпілы. Крытыкавалася «Гісторыя Беларусі» Усевалада Ігнатоўскага за ідэалізацыю мінуўшчыны і «нашаніўскага» перыяду ў прыватнасці. Былі выказаны крытычныя заўвагі ў адрас Янкі Купалы, Міхася Зарэцкага, Алеся Дудара. Даклад быў накіраваны ў ЦК і ЦКК УКП(б), а таксама асабіста Сталіну⁵⁹.

Арышты вучоных распачаліся перш-наперш на Украіне. Вучоным на чале з акадэмікам Сяргеем Яфрэмавым інкрымінавалася заснаванне падпольнага «Саюза вызвалення Украіны» з мэтай адарвання рэспублікі ад СССР, стварэння самастойнай украінскай дзяржавы.

---

* Як успамінаў, напрыклад, Мікалай Улашчык, з адпаведнай інфармацыяй у гэтай справе ездзіў да жонкі Вячаслава Молатава прафесар М.Б. Кроль.

⁵⁸ Касцюк М. Затонскага камісія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мінск, 1996. С. 415.

⁵⁹ Тамсама.

Аналагічны сцэнар, падрыхтаваны ў нетрах АДПУ, стасаваўся і ў дачыненні да 108 арыштаваных прадстанікоў беларускай навукі і літаратуры. На дапамогу менскім старальнікам АДПУ былі прысланы маскоўскія следчыя.

Працяглыя начныя допыты падследных, на якіх аказваўся брутальны ціск, не далі магчымасці следству даказаць наяўнасць арганізацыйнай структуры «Саюза вызвалення Беларусі». На адкрыты суд страпчым фальшывай судовай справы не было з чым выходзіць. Тады ў красавіку 1931 г. на закрытым пасяджэнні калегіі АДПУ будзе аб'яўлены без віны вінаватым, зачытаны прысуд – высылка ў розныя аддаленыя рэгіёны Расіі.

Новая Феміда – гэта пасля падзення таталітарызму яе «двойкі», «тройкі» і «асобія нарады» назавуць пазасудовымі органамі – адмерала Аляксандру Цвікевічу пяць год высылкі на Паўночны Усход. У Пермі ён працаваў юрысконсультам на нейкім дробным прадпрыемстве. Пасля заканчэння тэрміну высылкі, у 1935-м яму паведамлілі, што чарговым судом яна прадоўжана яшчэ на пяць гадоў... Перасылалі ў Ішым, затым – у Сарапул. Васілю Хомчанку, будучаму пісьменніку, а на той час, зімой 1937 года, яшчэ навучэнцу рабфака пры БДУ, наканавана было сустрэцца з Аляксандрам Цвікевічам у сутарэннях менскай турмы. Нейкі час знаходзіліся ў адной камеры.

Маладому арыштантау сёе-тое запомнілася з пачутага ад самавітага палітвязня, прывезенага ў Менск, як у тыя ліхавейныя гады практыкавалася, на апошнюю расправу. Хомчанка згадвае, што Цвікевіч добра ведаў беларускую паэзію, цытаваў многа на памяць. Пытаўся пра маладых паэтаў.

Даведаўшыся, што Васіль родам з Магілёўшчыны, з вёскі Канічы, прасіў гаварыць на мове родных ваколіц. Смакаваў асобныя пачутыя словы. Быў у захапленні ад выразаў «брыніць вада» (пра рабізну на паверхні), «чаплік» (вядро, прывязанае да жураўля ў калодзежы), паўтараў дыялектнае «ледзяніца» (літаратурнае «галалёд»).

– У нашай мове жыве дужа багата слоў, якія не трапілі ў літаратурную мову. Гэта мясцовыя дыялекты – вельмі багаты, каштоўны запас для ўзбагачэння літаратурнай мовы. У Інбелкульце мы стараліся выбраць з гэтага бясцэннага запасу для літаратурнага ўжытку самыя трапныя і мілагучныя словы, – казаў задумліва.

Спрачаўся з полацкім літаратарам-маладнякоўцам, які трапіў да іх у камеру. Даказваў, што беларусы мелі сваю дзяржаўнасць і раней, у часы Вялікага Княства Літоўскага – у аб'яднанні з Літвой. Казаў, што беларусы не былі гвалтоўна далучаны да Літвы і што літоўцы з беларусамі былі раўнапраўныя ў сваёй дзяржаве. Яго апанент гэта аспрэчваў.

– Бяда беларусаў, – казаў Аляксандар Цвікевіч, – што яны як нацыя не згуртаваліся, іх нацыянальная свядомасць ніжэй, чым, скажам, у літоўцаў, латышоў, палякаў. Калі мы стваралі беларускую рэспубліку, то хацелі, каб Беларусь стала сапраўды суверэннай дзяржавай.

Цвікевіч распавядаў маладому сукамерніку, што ў высылцы збіраў матэрыялы пра сасланых на Урал і ў Сібір беларускіх паўстанцаў 1863 года. Напісаў некалькі нарысаў пра старажытную Беларусь. Дважыўся на раман пра падзеі XVI ст. Пры апошнім арышце ўсё гэта адабралі.

Васіль Хомчанка быў высланы на Далёкі Усход і свайго старэйшага таварыша больш не пабачыў. Зычлівы, высокі, хударлявы, бародка клінам, пенснэ – такім Цвікевіч запомніўся яму назаўсёды⁶⁰.

Ішлі масавыя расстрэлы. Дзяржаўны тэрор дасягнуў свайго апагея.

30 снежня 1937 года ў ліку іншых вязняў менскай турмы быў расстраляны Аляксандр Цвікевіч.

Знішчаўся духоўны, інтэлектуальны патэнцыял народа, назапашаны цягам стагоддзяў, асабліва інтэнсіўна – у першай чвэрці дваццатага.

Перш-наперш ізалявалася, знішчалася творчая інтэлігенцыя, навуковая і мастацкая. Услед рэпрэсаваліся інтэлігенцкія кадры іншых сфер грамадства, перадусім асветныя. Паэтапна рэпрэсавалася кіраўніцтва рэспублікі, партыйныя кадры.

Быў разбураны адвечны ўклад сялянскага мацерыка, этнічнай падасновы нацыі, захавальніка звычайных, моўных традыцый народа.

Падступны таталітарны рэжым здолеў зрабіць усё для таго, каб цэлы народ, багаты гістарычнай традыцыяй, адметны культурна-духоўным абліччам, мовай, праз пяцьдзясят і больш гадоў

⁶⁰ Хомчанка В. Яшчэ пра аднаго // Спадчына. 1990. № 2. С. 8–10.

не мог падняцца да ўсведамлення свайго права на дзяржаўнасць, стацца гаспадаром на ўласнай, Богам дадзенай зямлі.

Адбыло ў вечнасць трагічнае, стратнае ў лёсе многіх народаў XX стагоддзе.

Канец яго і пачатак наступнага – час сыходу таталітарных і аўтарытарных палітычных рэжымаў.

Трэба спадзявацца, што шлях да нацыянальнай свабоды, рэальнай дэмакратыі і грамадскага дабра ў свеце будзе лягчэйшы.

Інтэлектуальная, мастацкая творчасць прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі першай трэці XX ст. і, у прыватнасці, навуковая, палітычная, публіцыстычная спадчына Аляксандра Цвікевіча, якая ахоплівае досвед і ўрокі цэлага пакалення, – актуальная і сёння на гэтым шляху.

Арсень Ліс